

ilāhiyāt

ilâhiyât 730

© MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

*YAHUDİLİK
BAŞLANGIÇTAN İSRAİL'İN KURULUŞUNA*

DOÇ. DR. MUSTAFA YİĞİTOĞLU

Editör
Doç. Dr. HÜSEYİM İBRAHİM YEĞİN

ISBN 978-625-8031-40-9

1. Baskı: Aralık 2021

Sertifika No: 44396

Mizanpaj: Tavoos
Sayfa Düzeni: Tavoos
Kapak: MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.
Baskı: Vadi Grafik - Sertifika No: 47479

ilâhiyât

Cinnah Cd. Kırkpınar Sk. 5/4 Çankaya / Ankara
Tel: (0312) 439 01 69
www.ilahiyatyayin.com
editor@ilahiyatyayin.com
satis@ilahiyatyayin.com
www.instagram.com/ilahiyatyayin

YAHUDİLİK

BAŞLANGIÇTAN İSRAİL'İN KURULUŞUNA

DOÇ. DR. MUSTAFA YİĞİTOĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
GİRİŞ	9
A. YAHUDİLİK HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	13
1. Yahudi, İbrani, İsrail Terimlerinin Kökeni	13
B. YAHUDİLİĞİN TARİHİ SÜRECİ	17
1. Atalar Dönemi (Hz. İbrahim'den Hz. Musa'ya Kadar).....	17
2. Mısır Dönemi	19
3. Musa Dönemi.....	21
4. Yeşu Dönemi	24
5. Hâkimler Dönemi.....	26
6. Krallar Dönemi	27
6.1. Saul	28
6.2. Davut (MÖ. 1010-970)	30
6.3. Süleyman ve I. Mabel'in İnşası (Bet ha-mikdaş) (MÖ. 970-930).....	32
7. Parçalanma Dönemi.....	35
7.1. İsrail Krallığı (MÖ. 930-722).....	37
7.2. Yahuda Krallığı (MÖ. 930-586/7).....	43
7.3. Babil Sürgünü ve I. Mabelin Yıkılışı (MÖ: 586/7)	50

8. Sürgün Dönüşü ve II. Mabedin İnşası Dönemi.....	58
9. Helenleşme	62
10. Haşmoniler (Makabeler) Dönemi	65
11. Roma Yönetimi ve II. Mabedin Yıkılışı	77
12. Talmud Dönemi.....	88
13. Orta Çağ Dönemi	91
13.1. İslam Hâkimiyeti.....	91
14. Osmanlı Dönemi	105
15. Modern Dönem	114
15.1. Sabatay Sevi Hareketi (Sabataycılık).....	115
15.2. Hasidik Hareketler	118
15.3. Aydınlanma Hareketi	120
15.4. Siyonizm.....	123
15.5. İsrail Devleti'nin Kurulması	127
SONUÇ.....	131
KAYNAKÇA	139

ÖNSÖZ

Yahudi; İbrahim peygamberle başlayan süreçte Tanrı'yla ahit yapan, Yakup oğlu Yusuf önderliğinde Mısır'a göç eden, Musa liderliğinde Mısır'dan Firavun'un zulmünden kurtulan, uzun sıkıntılardan sonra vaadedilmiş topraklara yerleşen, Saul'le devletleşip, Davut'la krallığı yücelten, Süleyman'la birlikte mabedi inşa eden, Asur, Babil istilaları neticesinde sürgünlere maruz kalan, Helen ve Roma yönetimlerinde başka yurtlara gönderilen, Avrupa'da sevilmediği için soykırımlara maruz kalan lakin çeşitli zaman ve coğrafyalardaki Müslüman idarecileri tarafından sahiplenilen ve o dönemlerde huzura kavuşan milletin adı olmuştur. Böyle uzun soluklu bir tarihi kaleme almak ve metodolojiye uygun olarak bu bilgileri sunmak kolay olmasa gerektir. Çünkü bu kadar geniş çaplı tarihi hadiseyi kronolojik olarak yazmak ve gerçekleşen her hususu incelemek çok önemlidir.

Hiç şüphesiz dünya tarihinde en çok tartışılan din Yahudilik, çokça konuşulan millet ise Yahudiler olmuştur. Dünya üzerinde müntesipleri bakımından çok fazla yoğunluğu

olmayan fakat ortak hususiyetlerden dolayı Hıristiyan ve Müslümanlar tarafından önemsenen ve bu nedenle konuşulan bir din olmuştur. Yahudiler, putperest milletler içerisinde tevhid inancının temsilcileri olarak tarihte yerini almışlardır. Hıristiyanlık ve İslam dininden önce ortak ata İbrahim (as)'ı ve hak dini temsil etmişlerdir. Buna bağlı olarak dönemin tek Tanrı inancının savunucuları olmuşlardır. İslam egemenliği altında yaşadıkları dönemlerde huzuru tatmış ve her sahada ilerlemeyi rahatlıkla yapabilmişlerdir. Avrupa'da birçok etkinliklerine rağmen azınlık olarak görüldüğünden dolayı gettolarda yaşamaya zorlanmış ve sürekli tehdit olarak algılanmışlardır. Siyonizmle birlikte dünya siyasetinde etkin rol oynamaya başlamışlardır. Günümüzde birçok alanda faal olarak çalışmaktadırlar. Yahudi tarihini bilmek, coğrafyayı tanımak geleceğin nasıl şekillenebileceğini kavramaya katkı sunacaktır.

Yahudilik tarihi alanında Batı'da yapılmış hayli çalışma mevcut olmasına rağmen ülkemizde ele alınmış eserler ne yazık ki azdır. Bu nedenle, elinizdeki eserin siz değerli okurlarına, bilim insanlarına katkı sunacağı inancındayız.

Üniversite yıllarında Dinler Tarihi'ni sevdiiren ve benim bugünlere gelmemde büyük emekleri olan iki değerli hocam Prof. Dr. Kürşad DEMİRCİ ile 04.03.2021 senesinde Rahmet-i Rahman'a kavuşan, nazik, kibar ve bilge insan Prof. Dr. Ömer Faruk HARMAN Beyefendi'ye şükranlarımı arz ediyorum.

"Gayret bizden, tevfik Allah'tandır."

Mustafa YİĞİTOĞLU

Bolu- 2021

GİRİŞ

Yahudilik soy olarak İbrahim Peygamber'e kendisinden sonra gelen oğlu İshak ile torunu Yakup'a dayandırılmaktadır. Fakat Yahudiliğin başlangıcı, Yusuf ile Mısır'a yerleştirilen, uzun süre orada yaşayan ve zulme maruz kalan Yakup oğularının nihayetinde Musa öncülüğünde oradan Firavun'un esaretinden kurtulduktan sonra Sina bölgesine gelmesi ve Musa'nın, Sina Dağı'nda Tanrı'dan vahyi almasıyla gerçekleşmiştir.

Yahudiler, Mısır'a iskân ettirilmesinden itibaren yaklaşık 430 sene bu topraklarda yaşadıkları bilinmektedir. (Yaratılış, 15/13; Çıkış, 12/40 Yahudiler tarafından Mısır'dan kurtuluş yeni başlangıçlar için önemli bir milad olarak görülmektedir. Çünkü bu tarihten itibaren millet olarak Yahudiler Saul'la başlayan, Davut ile güçlü krallıklarını kurmuştur. Süleyman'ın ölümüyle İsrail ve Yahuda olarak isimlendirilen iki krallığa bölünmüştür. Asur saldırıları neticesinde İsrail, Babil'in istilasıyla de Yahuda yıkılmış ve halkı sürgüne gönderilmiştir. Yahudiler, Pers İmparatorluğu'nun desteğiyle II. Mabel'di inşa etmiş, Büyük İskender ile yeni bir felsefi boyut

kazanmış, Haşmonilerle kısa sürede olsa kendini toparlayabilmiştir. Roma yönetimiyle birlikte hayatlarını sürdürmeye çalışmış olsalar da Makabe ayaklanmasıyla birlikte dünya coğrafyasına dağılmışlardır.

Yahudiler için miladi ilk yüzyıllar çok zor geçen zaman dilimleri olmuştur. Helenizm baskısı, Roma yönetiminin katı siyaseti, İsa peygamberle birlikte ona iman edenlerin o bölgede yaygınlık kazanması, kutsal topraklarda çıkan isyanlar neticesinde Yahudilerin sıkıntılara maruz kalması, nihayetinde mabedin yıkılması, telafisi mümkün olmayan büyük sorunlara yol açmıştır. Bunların en önemlisi Yahudi teşkilat yapısı ile dini yaşantısına darbe vurmuş olmasıdır. Hassaten mabed dönemlerinde yapılagelen kurban ritüeli mümkün olmamış ve kohenlerin varlığı da devam ettirilememiştir. Bunun yerini sinagogda icra edilen ayinler ve rabbilerin otoritesi almıştır. Yahudilerin çoğunluğu sürgüne gönderildiği için Filistin Yahudiliği'nin yanında alternatif Babil Yahudiliği (Bağdat) oluşturulmuştur. Böylelikle günümüz Yahudiliğın temelleri atılmıştır. Hiç şüphesiz modern Yahudiliğın teşekkülünde kendi iç dinamiklerinin yanında asırlardır yaşadıkları coğrafyaların ve yönetimi altında buldukları milletlerin dinamikleri etkili olmuştur.

Yahudiler tarih boyunca yaşadıkları yönetimlerin baskı ve zulümlerine maruz kaldığı için onların birtakım özelliklerini benimsemiş olsa da genel olarak günümüze kadar kendi kültür ve dinlerini muhafaza edebilmişlerdir.

İslam egemenliği altındaki idarelerde buldukları sürece Yahudilerin hak ve hürriyetlere sahip oldukları, fikri ve birçok alanda mesafe kat ettikleri bilinmektedir. Bunun

aksine Avrupa'da yaşadıkları dönemlerde ise tecrit zihniyetiyle yüzleştikleri malumdur. Modern dönemlerde gelişen bazı düşünce hareketleriyle kurdukları çeşitli yapılarda değişikliğe ve toplumla uyumsallaşmaya gidilse de Avrupa'da zuhur eden anti-semitizmin önüne geçememişlerdir. Öyle ki anti-semitizmin bir neticesi olan pogromlar artmış ve ne yazık ki holokost yaşanmıştır. Yaşanan insanlık trajedileri Siyonist yapılanmayla birlikte bir fırsata dönüştürülmüş İngiltere, ABD ve Avrupalı bazı devletlerin desteğiyle Filistin'e planlı göç dalgaları gerçekleştirilmiştir. Günümüzün İsrail'inin kurulması için hayli lobi faaliyeti yürütülmüştür.

Dünya tarihinde çeşitli alanlarda etkili olan Yahudiler günümüzde de en çok konuşulan ve tartışılan milletlerden olmuştur. Özellikle Müslümanların kutsal saydığı toprakların işgal edilmesinde ve burada yaşayan insanlara uyguladığı olumsuz muameleler tüm insanlığın hafızasında yer edinmiştir.

Yahudiliğin ve bu dine mesup olan Yahudilerin bilinmesi adına yazılan bu kitap, başlangıcından İsrail'in kuruluşuna kadar meydana gelmiş süreci konu edinmiştir.

A. YAHUDİLİK HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1. Yahudi, İbrani, İsrail Terimlerinin Kökeni

Yahudi kelimesi İbranice “Yehudi” Yakup Peygamber’in eşi Lea’nın oğlu Yehuda’dan gelmektedir. Zaman içerisinde onun izinden gittiği söylenen bir milletin dinine ad olmuştur. (Eyüboğlu, Gökçöl, Keskiöğlü ve Sözen, t.y., s. 361; Grintz ve Posner, 2007, s. 253) Yehuda sözü, Rehoboam (Rehav’am) döneminde krallığın bölünmesiyle birlikte Kuzey Krallığı İsrail olarak, Güney Krallığı ise Yahuda şeklinde isimlendirilmiştir. O zamandan itibaren Yahudi terimi daha sonra güneyle olan özel bağlantısını kaybederek tüm Yahudiler için kullanılmaya başlanmıştır. (Grintz ve Posner, 2007, s. 253) Yahudi kelimesi özellikle Babil sürgünü sonrası bu bölgeden geri gelenler için kullanılmıştır.

Arapça’da “Yehûd” şeklinde olan bu kelime Kur’ân-ı Kerim’de, “yehud” “hud” “hâdû” kalıplarıyla zikredilmektedir. Ayrıca Kur’ân-ı Kerim’de İsrailoğullarının devamı niteliğinde ve Hz. Mûsâ şeriatına inananlar anlamında tanımlanmaktadır. (Maide, 5/18; Nisa, 4/46, Hac, 22/17)

Yahudiler olarak tercüme edilen “hâdû” kelimesinin asıl

manası "tövbe edenler" dir. Bu şekilde anlamlandırılmasının sebebi Yahudilerin günah işleyip tövbe etmelerinden kaynaklanmaktadır. (Taberi, 1996, s. 228) Kur'an-ı Kerim'de zikredilen "yehud" ifadesi "yehudiyyin" tövbe edenler kasdedilerek ifade olunmaktadır. (İbn Manzur, 1968, s. 1122)

Yahudilerin başlangıcı İsrailoğullarının, babası Yakub'a, ataları İshak'tan İbrahim Peygamber'e dayandırılmaktadır. Yahudi, İbrahim Peygamber ile başlayan süreçte Tanrı ile ahit yapan, Yusuf önderliğinde Mısır'a göç eden, Musa liderliğinde Mısır'dan Firavun'un zulmünden kurtulan, uzun sıkıntılar neticesinde vaadedilmiş topraklara yerleşen, sürgünlere maruz kalarak dünyanın birçok yerine dağılan milletin adı olmuştur.

İbrani, Mısırlıların aksine İsrailoğulları için veya Mısırlılar tarafından İsrailoğullarına verilen bir isim olmuştur. Bu ifade hem Pentatök'ün ilk anlatılarında ve Yusuf ile Musa'nın kıssalarında ziredilmektedir. (Yaratılış, 39; 43) Aynı zamanda Filistililer ile İsrailoğullarından söz ederken hem Kral Saul hem de Samuel'in hikâyesinde kullanılmaktadır. (Hirsch ve Peters, t.y.)

Yahudilerin kullanmayı tercih etmediği bu ifade İsrailoğullarına diğer milletlerden verilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu sözcük, sürgünden önceki peygamberler zamanında, sürgün ve sürgün sonrası dönemlerin peygamberlik, hukuki ve şiirsel edebiyatlarında, Yaratılış bölümü 14. Pasaj hariç, görünmemektedir. İsrailoğullarını yabancılardan ayırmak için kullanılan bu kelime Yudit ve 2. Makabeler de benzer şekilde yabancılara hitap edildiğinde veya yabancılara İsrailoğullarından söz ederken kullanılmaktadır.

(Hirsch ve Peters, t.y.) Ayrıca Ecclesiasticus'un önsözünde İbrani, Yunanca'nın aksine İbranice dilini belirtmek için kullanılmıştır. (Cowley ve Neubaur, 1897, ss. 9-15)

"İbri"," i "sonekinin" eber" kelimesine eklenmesiyle oluşan bölgesel bir isimdir. İbranice'de "ötesinde" veya "karşı" anlamına gelen ortak bir edattır. Bu edat, tek başına veya diğer edatlarla birlikte, bölgeyi deniz veya nehir boyunca özellikle de Ürdün'ün ötesindeki bölgeyi belirtmek için kullanılmaktadır. Eber, ayrıca İbrahim'in atasının adı olarak da geçmektedir. İsrailoğullarının atası olarak İbrani kullanılmaktadır. (Hirsch ve Peters, t.y.) Yeşu'da geçen "İbrahim'in ve Nahor'un babası Terah ve öbür atalarınız eski çağlarda Fırat Irmağı'nın ötesinde yaşar, başka ilahlara kulluk ederlerdi" (Yeşu, 24/2) ifadesinde Fırat Nehri'nin ötesindeki topraklarda yaşayan insanlar olarak düşünülmektedir.

İsrail, Kutsal Kitap'ta İbraniler olarak bilinen insanların ulusal adı olarak tanımlanmaktadır. Yakup'un neslinden gelenler için kullanılan bu isim, ilk olarak Yakup'un bir gece Tanrı ile görüşmesi ve onu yenmesi neticesinde Tanrı tarafından verildiği belirtilmektedir. (Yaratılış, 32/22-32) Ayrıca Yakup'un oğullarına da bu hadiseden sonra İsrailoğulları denilmiştir. İsrail ister siyasi ister etnolojik bir şekilde değerlendirilsin karma bir millet olarak görülmesi gerekmektedir. Zira bu, hem Kutsal Kitap'ta verilen soybilimsel ifadelerden hem de kayıtlı ırkların birleşmesi örneklerinden ortaya çıkmaktadır. Ayrıca İsrail'in bütünüyle ırk bilgisini belirlemek de kolay değildir. Bu belirsizlikte Babil sürgününün etkisi büyüktür. İsrail kökeninin atası İbrahim'in bu-

lunduğu coğrafyanın referansları ise anlamsızdır. (Hirsch ve McCurdy, 2021)

Kutsal Kitap geleneği, İsrail'in temelde Arami olduğu, bunun da Babil soyuyla kısmen uyumsuz olmadığı inancını taşımaktadır. (Hirsch ve McCurdy, 2021) Nitekim Tevrat'ta "Babam Arami bir göçebeydi" (Tesniye, 26/5) ifadesi bunu teyit etmektedir.

B. YAHUDİLİĞİN TARİHİ SÜRECİ

1. Atalar Dönemi (Hz. İbrahim'den Hz. Musa'ya Kadar)

İsrail halkının atası İbrahim, İshak ve Yakup Peygamber olarak bilinmektedir. Bu döneme dair bilgilerin neredeyse tamamı Kutsal Kitap üzerinden elde edilmektedir.

Ata kavramı, Yaratılış'ta yer alan Yakup'un rüyasında "Atan İbrahim, İshak'ın Tanrısı benim" (Yaratılış, 28/13), abisi Esav'la görüşmelerinin anlatıldığı "Ey atam İbrahim'in, babam İshak'ın Tanrısı" (Yaratılış, 32/9) ifadelerinde ve Musa döneminde "Mısır'da zulüm altında inleyen halkın iniltilerini duyan Tanrı'nın İbrahim, İshak ve Yakup'la yapılan anlaşmasını anımsadığını" belirten anlatılarda görülmektedir.

İbranice ha-avot terimi, mutlak biçimiyle, yani "[üç] ata" anlamına gelmektedir, Tanah'ta kullanılmamaktadır, yalnızca iyelik eki biçiminde, üç adla (İbrahim, İshak, Yakup) birlikte kullanılmaktadır. (Tesniye, 1/8; 6/10; 9/5; 29/12; 30/20) Talmud'da atalar bu üç isim dışında kabul edilmemektedir. Çünkü ataların Yakup'a kadar anılmasının kayda değer olduğu Yakup'tan sonra gelenlerin ise ataerkil ola-

rak anılmalarının pek önemi olmadığı ifade edilmektedir. (Even ve Steinsaltz, 2021, Berakhot, 16b)

Tevrat'ta zikredilen üç atanın ortak yaşam süreleri 300 yıldan biraz fazla bir süreyi kapsamaktadır. (Yaratılış, 21/5; 25/26; 47/28) Genel olarak, atalar ve onların faaliyetleri, daha sonraki zaman diliminde İsrail'de eski dönemlere geri yansıtılan yaşamın yansımaları olmuştur. (Sarna ve Sperling, 2007) Tevrat'a göre atalar, Eber soyundan, o da Nuh'un oğlu Sam'ın soyundan gelmektedir. (Yaratılış 10: 21–32; 11: 10–32) Hiç şüphesiz atalara dair bu alıntıların yüzyıllar boyunca oluşturulduğu düşünüldüğünde toplumdaki ataerkil tasvirlerde farklılık olması doğaldır. Kutsal metinlerde atalar, genel itibarıyla göçebe bir özelliğe haiz olduğundan koyun ve sığır yetiştiricileri olarak da tanımlanmaktadır. (Yaratılış, 12/16) Ayrıca onlar tarımla uğraşan çiftçi (Yaratılış, 26/12) ya da savaşçı (Yaratılış, 14/1-16; 48/22) olarak tasvir edilmektedir.

Kutsal Kitap, ataları dini figürler olarak tasvir etmektedir. Yaratılış anlatısında, İbrahim'in Tanrı ile ahit yapması ve onu kutsaması konu edilmektedir. Tanrı adına hem kendisinin hem de yanında bulunanların sünnet olması önemli bir husustur. (Yaratılış, 12/1-9; 11/10-27) Ayrıca tapınma maksatlı İbrahim'in birçok yere sunaklar inşa etmesi de dini figür olarak gösterilmesi açısından misaldir. (Yiğitoğlu, 2015, s. 87; Yaratılış, 13/18) Aynı zamanda, İshak'ın İbrahim'e müjdenmesi ve ilerleyen yaşlarda Tanrıya sunulacak bir takdime yapılması ardından onun adına koç gönderilmesi İshak'ın önemini vurgulamaktadır. (Yaratılış, 15/4; 17/19; 22/1-19) Buna ilaveten İshak ve Yakup'un

kutsanmaları ile ataları “İbrahim ve İshak’ın Tanrısı olarak üzerinde bulunduğu toprakları Yakup’a vereceği” (Yaratılış, 28/13) vaadinde bulunması gibi örnekler İsrailoğullarının atalarının dini şahsiyetler olarak nitelendirildiğini gösterir mahiyettedir.

İsrailoğulları’nın hem köken hem de tek Tanrılı dinin başlangıç noktası, İbranilerin atası yani İbrahim olarak kabul edilmektedir. Nitekim Hz. İbrahim’in Ur’dan başlayarak Harran’a oradan vahye muhatap olması sonrası Kenan topraklarına göç etmesiyle başlayan bu serüvenle İsrailoğullarının ve Yahudiliğin temeli oluşturulmuştur. Kutsal Kitap’ta anlatılan hikâyede ömrünün büyük bir kısmını evladı olmadan geçiren İbrahim’e İshak’ın müjdesi ve Hacer ile evliliğinden İsmail’in olması önemli bir husustur. Sare’den İshak’ın doğması, ondan da Yakup’un olması ve nihayetinde, Yakup soyunun Tanrı tarafından meshedilip, seçilmesi Yahudi inancının temellendirilmesi açısından önemlidir.

2. Mısır Dönemi

Yahudi atası İbrahim’in İshak, İshak’ın da Yakup isminde evladı olmuştu. Kenan bölgesinde yaşayan, İsrail olarak nitelendirilen Yakup’un ise on iki çocuğu dünyaya gelmişti. Bunların içinde Yusuf adını verdiği ve hepsinden çok önemseyip sevdiği bir oğulu vardı. Kutsal Kitap’ta Yakup’un oğulları ile ilgili bu hikâye Yaratılış 37. Bab’da zikredilmektedir. Söz konusu metinlerde Yusuf, gördüğü rüyayı kardeşlerine anlatmasıyla onların nefretlerini kazarak İsrailoğulları için yeni bir başlangıca kapı aralamış-

tır. Nitekim kendilerine kral olacağı endişesi ile Yusuf'tan kurtulmak için harekete geçen kardeşleri onu susuz boş bir kuyuya atıp, sonrasında Gilat yönünden gelen ve Mısır'a doğru ilerleyecek olan İsmailî bir kervana satmışlardır. Mısır'a ulaşan Midyanlı kervancılar, Yusuf'u Firavun'un muhafız birliği komutanı olan Potifar'a köle olarak vermişlerdir. (Yaratılış, 37/1-36) Yusuf, Mısır'da yaşam sürerken Firavun'un gördüğü rüyayı yorumlamasıyla büyük tevaccühe mazhar olmuş ve Mısır'a yönetici olarak atanmıştır. (Yaratılış, 41/1-41)

Kenan diyarı ile çevre bölgelerde başgösteren kıtlık nedeniyle hayli zorluk içersinde kalan Yakup ve oğulları çare üretmek zorundaydılar. Bu sebeple Mısır'da temel ihtiyaçlarını temin edebilmek maksadıyla Yakup evlatlarını Mısır'a göndermiştir. Kardeşlerini gören Yusuf nihayetinde kendisini tanıtarak babası Yakup ile ailesini Mısır'a davet etmiştir. Uzun yıllar sonra birbirlerine kavuşan Yakup ve oğulları Nil nehrine yakın bir bölgede bulunan Göşen'e yerleşmişlerdir. (Gear, 1981, s. 249)

Kenan'dan ve Shur Çölü'nden gelerek Mısır'a yerleşen Yahudiler zamanla çoğalarak ciddi bir nüfusu teşkil etmeye başlamıştır. (Çıkış, 1/6-7) Buna mukabil Mısır dini ve ibadetlerinden de uzak durmaya gayret gösteren İsrailoğulları yerel halk ve yönetim tarafından pek sevilmemiştir. Lakin zamanla köleleştirilen (Çıkış, 1/11) Yahudiler, Mısır inançlarına uyum göstermeye hatta onların putlarına tapar hale gelmiştir. Mısır inançlarına uyum sağlamasına rağmen Yahudilerden pek hazetmeyen Mısırlılar ve Mısır idaresi onları tamamen asimile etmeyi, erkek çocukları öldürme-

yi ve kadınlarını yerel halk ile evlendirmeyi planlamıştır. (Gear, 1981, ss. 250-251) İsrailoğullarının Mısır'a yerleşmesinden itibaren 400-430 sene bu topraklarda yaşadıkları belirtilmektedir. (Yaratılış, 15/13; Çıkış, 12/40 Lakin Flavius Josephus, eserinde Kutsal Kitap'ta belirtilen 430 seneyi İbrahim'in Kenan diyarına gelmesinden itibaren başlatır. Yakup'un Mısır'a gelmesinin 215. yılı ve Musa'nın 80. yaş dönemine denk geldiğini belirtmektedir. (Josephus, 1998, 2:15/2)

3. Musa Dönemi

Kardeşleri tarafından Mısır'a giden bir kervana satılan Yusuf'un orada yönetici olması ve babası ile kardeşlerini Göşen bölgesine yerleştirmesiyle başlayan Mısır süreci, Firavunun gördüğü rüya ile yeni bir boyut kazanmıştır. Rüya sonucu yeni doğan Yahudi erkek çocuklarının öldürülmesi emri verilmişti. Bu sebeple Mısır topraklarındaki tüm ebeler bu talimat gitmişti. Lakin Kutsal Kitap'ta ebelerin Tanrıdan korkan kimseler olarak nitelendirilmesi önemlidir. Çünkü merhamet gösteren ebelerin birçok erkek çocuğu sağ bıraktıkları ifade edilmektedir. (Çıkış, 1/15-21) Bütün gelişmelerden haberdar olan Firavun, bunun önüne geçmek için halkına tüm doğan İbrani erkeklerinin Nil'e atılması buyruğunu vermiştir. (Çıkış, 1/22)

Levili bir adamın kendi oymağından olan bir hanımla evlenmesinden doğan çocuğun bir sepete konularak Nil'e bırakılması, suda yıkanan Firavun'un kızı tarafından bunun sahiplenilmesi Musa'nın sarayda büyümesine verisile olmuştur.

Musa yetişkin olunca soydaşlarının yanına gidip onların yaptığı ağır işleri seyrederken bir Mısırlı'nın İbrani'yi dövdüğünü görünce, Musa'da biranda hiddetlenerek Mısırlı'yı öldürmüştür. Firavun'un korkusundan Midyan'a kaçan Musa, orada daha sonra damadı olacak Reuel'in kızlarına hayvanlarının sulanması için yardım etmiştir. Uzun süredir burada yaşayan ve kayınpederinin sürülerini güden Musa Tanrı'nın dağı Horev'e vardığında bir çalının içerisinden yükselen ateşlerin içinde Rabbin meleğini görmüş, Tanrı'nın ona 'Halkımın Mısır'da çektiği sıkıntıyı ve acılarını çok iyi biliyorum' dediğini işitmiştir. (Çıkış, 3/1-7) Tanrı Musa'ya: "Bu yüzden aşağıya indim. Onları Mısırlılar'ın elinden kurtaracağım, o ülkeden çıkarıp geniş ve verimli topraklara, süt ve bal ülkesine, Kenanlılar'ın, Hititler'in, Amorlular'ın, Perizliler'in, Hivliler'in, Yevuslular'ın topraklarına götüreceğim. İsraililer'in feryadı bana erişti. Mısırlılar'ın onlara yapmakta olduğu baskıyı görüyorum" (Çıkış, 3/8-9) demiştir.

Nitekim köleleştirilen ve zulme maruz kalan Yahudilerin sıkıntılarından kurtarılması gerekiyordu. Bu sebeple Tanrı Musa'ya, halkım İsrail'i Mısır'dan çıkarman için seni Firavun'a göndereceğim diyerek, O'na büyük bir vazife tevdi etmiştir. (Çıkış, 3/10) Ayrıca halkın inanması için Musa'ya, Tanrı tarafından değneğin yılanı dönüşmesi, elinin beyazlaşması, Nil suyunun kan rengine dönüşmesi gibi mucizeler verilmiştir. (Çıkış, 4/1-9) Musa ile Harun, Firavun'a gitmiş "İsrail'in Tanrısı Rab diyor ki: 'Halkımı bırak gitsin, çölde bana bayram yapsın'" diyerek İsrailoğullarının Tanrı'ya kurban kesmesi için müsaade etmesini

istemiştir. Lakin Firavun bu izni vermeyerek İsraille karşı baskısını daha da arttırmıştır. (Çıkış, 5/1-23)

Ağabeyi Harun ile Musa tekrar Firavun'un yanına giderek İsrailoğullarını salıvermesini istemiştir. Talepleri kabul görmeyince ve Firavun tarafından mucize istenince değneğin yılanı dönüşmesi, Nil'in suyunun kana dönüşmesi, ırmakta kurbağaların dolup taşması, sarayın her köşesinde bunların gezip dolaşması gibi harikulade hadiseler cereyan etmiştir. Nihayetinde Firavun, Musa'yla Harun'u çağırıp, "Rab'be dua edin, benim ve halkımın üzerinden kurbağaları uzaklaştırın, O zaman halkınızı Rab'be kurban kessinler diye salıvereceğim." (Çıkış, 8/8) demiştir. Ertesi gün Musa'nın Tanrı'ya yakarmasıyla Mısır normale dönmüş fakat ne yazık ki Firavun, İsrailoğullarının bırakılması hususunda verdiği sözü yerine getirmemiştir. Bu sebeple Tanrı'nın gazabı, Mısır'a sivrisinek ve atsineği istilası (Çıkış, 8/16-32), hayvanların büyük kırama uğraması (Çıkış, 9/1-7), insan ve hayvanlarda çibanların çıkması (Çıkış, 9/8-12), insan ve hayvanları yok eden dolu felaketi (Çıkış, 9/13-35), çekirge istilası (Çıkış, 10/1-20), Mısırlıların karanlık içerisinde kalması (Çıkış 10/21-29), ilk doğan çocukların ölmesi (Çıkış 11/1-10) gibi çeşitli musibetler şeklinde kendisini göstermiştir. Nihayetinde felaketler Firavun için katlanılamayacak boyuta geldiğinde Firavun tarafından İsrailoğullarının Mısır'dan çıkıp gitmesine izin verilmiştir. (Çıkış, 12/30-32)

Yahudiler tarafından Mısır'dan kurtuluş yeni başlangıçlar için önemli bir tarih kabul edilmektedir. Dörtüyz otuz yıl yaşadıkları ifade edilen bu döneme dair detaylı bilgiler yine Tevrat'ın Çıkış bölümünden edinilmektedir.

4. Yeşu Dönemi

Hız. Musa'nun yardımcıısı olan Nun oğlu Yeşu, onun ve-fatı sonrasında, Tanrı'nın görevlendirmesiyle Yahudilerin başına geçen bir liderdir. (Yeşu, 1/1-5) Onun dönemiyle birlikte Kenan bölgesinin çoğu İsrailoğullarının topraklarına dâhil edilmiştir. Hatta sınırları Lübnan'a, Fırat'tan bütün Hitit ülkesinden Akdeniz'e kadar olan yurtlar Yeşu'ya Tanrı tarafından, Musa'ya belirtildiği gibi, vaad edilmiştir. (Yeşu, 1/4)

Peygamber Yeşu döneminde ele geçirilen topraklar, Kuzey'de on kabile, güneyde iki kabile (Yahuda ve Bünyamin) olmak üzere İsrailoğullarının on iki kabilesi arasında pay edilmiştir. Yeşu döneminin en önemli özellikleri arasında onun lider olarak seçilmesi, Şeria ırmağının geçilmesi, Kenan topraklarının alınması, Eriha şehrinin ve Ay kentinin zapt edilmesi, İsrailoğullarının Tanrı ile ahdinin tazelenmesi zikedilebilir.

Yeşu'nun ilk görevi Eriha'nın zaptı öncesi bu şehrin araştırılması olmuştur. Bu nedenle şehre iki casus görevlendirmiştir. Eriha halkı Yahudilerin Mısır'dan Firavun'un zulmünden Tanrı'nın yardımıyla kurtulduğundan ve Mısır'da vuku bulan bütün felaketlerden de haberdardı. Bu sebeple burada yaşayan yerli halk İsrailoğullarının bu topraklara gelmesinden büyük endişe duyuyordu. (Yeşu, 2/1-24) Eriha Kralı şehrin korunması için bütün tedbirleri almaya gayret etmiş ve kapılar sıkı sıkı kapatılmıştı. Yeşu, bütün İsrail halkıyla birlikte Şeria Irmağı'ndan geçmiştir. (Yeşu, 3/1-17) İsrailoğulları Eriha surları önüne gelince Tanrı'nın dediklerini de yaparak yedi gün boyunca şehir kuşatma altına

alınmıştır. Nihayetinde kâhinlerin borularını çalmaları ve halkın da bağırmaları neticesinde surlar çökmüş ve şehir ele geçirilmiştir. (Yeşu, 6/1-20)

Tanrı'nın emri üzerine Yeşu, bütün askerlerini alarak Ay Kenti üzerine yürümüştür. Yeşu saldır ve geri çekil taktiği ile şehirde bulunan savaşçıların kaleden çıkmalarını sağlamış ve kurdurduğu pusu sayesinde kısa sürede orayı ele geçirmiştir. Ay halkının tamamı öldürülmüştür. (Yeşu, 8/1-29)

Yeruşalim Kralı Adoni-Sedek, İsrailoğullarının ilerleşişinden ve Givon halkının Yeşu ile anlaşmasından dolayı endişeye kapılmıştır. Bu sebeple, beş Amor kralından (Yeruşalim, Hevron, Yarmut, Lakiş ve Eglon) yardım istemiştir. Yeşu, Tanrı'nın da desteğiyle Amorluları bozguna uğratmış, kaçabilenler ise yağın dolu taneleri altında can vermiştir. (Yeşu, 9/1-15)

Yeşu, Amor krallarının öldürülmesinden sonra ülkenin güneyde bulunan kentlerinin alınması için orduya emir vermiş ve kısa sürede dağlık bölge, Negev, Şefela ve dağ yamaçları içinde olmak üzere, bütün ülkeyi ele geçirip buradaki kralların tümünü yenilgiye uğratmıştır. Tanrının emri gereğince halkın hepsini öldürmüştür. (Yeşu, 10/ 40) Güney kentlerinin ele geçirilmesinden hemen sonra Yeşu, kuzeydeki şehirlerin de zapt edilmesi için harekete geçmiş ve kısa sürede bütün ülkeyi ele geçirmiş ve İsrailoğulları'nın oymakları arasında bu toprakları pay etmiştir. (Yeşu, 11/1-23) Şeria Irmağı'nın doğusundan, Arava'nın bütün doğusu ile Arnon Vadisi'nden Hermon Dağı'na, Lübnan Vadisi'ndeki Baal-Gat'tan, Seir yönünde yükselen Halak Dağı'na kadar

Şeria Irmağı'nın batısında bulunan toprakların yöneticileri yenilgiye uğratılmış, onlarca krallığa da son verilmiştir. (Yeşu, 12/1-24) Böylece Tanrı, söz verdiği bütün ülkeyi İsraililer'e vermiş oldu. İsraililer de ülkeyi mülk edinip buraya yerleşmiş oldular. (Yeşu, 21/43) Nun oğlu Yeşu bir süre sonra yüz on yaşındayken ölmüş, o, Efrayim'in dağlık bölgesindeki Gaaş Dağı'nın kuzeyine, kendi mirasının sınırları içinde kalan Timnat-Serah'a gömülmüştür. (Yeşu, 24/29-30)

5. Hâkimler Dönemi

İsrailoğulları Yeşu ile birlikte ilk kez yerleşik hayata geçmiş ve Tanrının vaad ettiği topraklara yerleşmiş bulunuyordu. Nun oğlu Yeşu'nun vefatıyla İsrailoğulları, bir süre devletleşinceye kadar yöneticisiz kalmış ve böylelikle lidersiz bir döneme girmiştir. Bir süre sonra Hâkimler diye isimlendirilen karizmatik yöneticiler tarafından İsrailoğullarına liderlik edildiği bir dönem başlamıştır.

Bu dönem, Eski Ahit'in Hâkimler Kitabı'nda anlatılmaktadır. İsrail halkının Kenan bölgesini işgal ettiği tarihle İsrail krallığının kurulduğu tarih arasındaki düzensiz dönemin hadiselerinden meydana gelmektedir. Bu olaylar "Şoftim" diye adlandırılan, halkın önderlerinden oluşan kahramanların yaptıklarıdır. Bu zaman dilimi, Yahudi oymaklarının kendi aralarından, daha çok belli meseleler hususunda karar vermesi için seçtiği liderlerin yönetici olduğu dönemdir. (Sevilla Sharon, 1981) Yeşu vefatından evvel İsrailoğullarını toplayarak Tanrı'nın buyurduğu antlaşmanın bozulmaması, ondan uzaklaşarak başka ilahlara kulluk edilmemesi hu-

susunda onlardan söz almış (Yeşu, 23/16) olmasına rağmen İsrailoğulları, Kenanlıların izinden gidip Yahudi Tanrısı yerine bu milletlerin ilahlarına tapınmış ve kendi aralarında ihtilafa düşmüşlerdir.

Tanrı, İsraililer'i imtihan etmek, Musa aracılığıyla atalarına verdiği buyrukları yerine getirip getirmeyeceklerini görmek için Filist, Kenan, Saydalılar, Hivlileri ülkelerinde bırakmıştır. Böylece İsraililer bunların arasında yaşamışlardır. Onlardan kız alıp, kızlarını onların oğullarına vermişlerdir. Zaman içerisinde kutsal yasalardan uzaklaşıp, diğer ulusların Tanrılarına tapındıkları için çeşitli sıkıntılar yaşamışlardır. İsrailoğulları'nın hâkimler dönemi, kutsal metinlerde, ahde uyduklarında Tanrının desteğini almaları, uymadıklarında ise düşmanlarının eline verilmeleri şeklinde aktarılmıştır. Öyle ki İsraililerin pişman olup tevbe etmesi halinde onları kurtaracak Otniel, Ehut, Şamgar, Debora, Gidyon, Tola, Yair, Yiftah, İvsan, Elon, Avdon, Şimşon adında yöneticiler tayin edilmiştir. (Hâkimler, 1-21)

6. Krallar Dönemi

İsrailoğulları, Nun oğlu Yeşu'dan sonra takriben dört yüz yıl merkezi bir otoritenin eksikliği içerisinde yaşamalarını idame ettirmişlerdir. Dönemin Peygamberi Samuel zamanına kadar lidersizlik devam etmiş ve nihayetinde halk kendisinden bir kral görevlendirme ihtiyacını hissettiğinden ötürü ondan talepte bulunmuşlardır.

Hâkimler döneminden Krallığa geçiş süreci, İsrailoğullarının Filistilerle mücadelesinin sürdüğü esnada Peygamber Samuel'in yaşlanmasıyla kendilerine lider olarak

birinin gelmesi konusunda istekte bulunmaları Samuel Kitabı'nda anlatılmaktadır. Bu sebeple, Samuel, ilk önce yönetici olarak oğulları Yoel, Aviya'yı görevlendirmiş lakin oğullarının babasının izinden gitmemesi üzerine halk tepkide bulunmuştur. Tanrı'ya nidada bulunan Samuel'e, "Yarın bu saatlerde sana Benyamin bölgesinden birini göndereceğim. Onu halkım İsrail'in önderi olarak meshedeceksin. Halkımı Filistliler'in elinden o kurtaracak. Onların durumuna baktım; çünkü haykırışları bana ulaştı" (I. Samuel, 9/16) sözleriyle karşılıklıta bulunulmuştur. Ertesi gün Saul'u (Şaul/Talut) gören Samuel yağ kabını alıp başına döktükten sonra öpüp onu meshetmiştir. Tanrı tarafından kral olarak seçildiğini de kendisine beyan etmiştir. (I. Samuel, 10/1)

6.1. Saul

Saul, Benyamin oymağından Afiyah oğlu Bekorat oğlu Seror oğlu Aviel oğlu Kiş'in oğludur. O, İsrail halkı içerisinde en karizmatik ve boyluca birisi olarak kutsal metinlerde belirtilmektedir. (I. Samuel, 9/1-2) Giva'da doğmuş (Sevilla Sharon, 1981, s. 15) ve Zela'da defnedilmiştir. (II. Samuel, 21/14) Kendilerine ait eşeklerin kaybolması sonucu onları bulması için Babası Kiş tarafından görevlendirilmiştir. Bu nedenle bir biliciye danışmak üzere Saul ve hizmetkârı Samuel'in yaşadığı şehre gitmişlerdir. O, bu süreçte İsrailoğulları tarafından Peygamber Samuel'e kral seçilmesi yönünde talepte bulunulduğundan ve Tanrı tarafından kendisinin seçildiğinden habersizdir.

Kentin sınırına yaklaşırken Samuel, Saul'a, "Sana Tanrı'nın sözünü bildireceğim." (I. Samuel, 9/27) "Tanrı

seni kendi halkına önder olarak meshetti” (I. Samuel 10/1) diyerek onu İsrailoğullarının kralı olarak tayin etmiştir. Daha sonra Samuel, Saul’a yapması gerekenleri anlatmış ve onu yolcu etmiştir. (I. Samuel, 10/9) Kutsal metinde Tanrı tarafından meshedilen Saul’un ayrı bir kişiliğe haiz olduğu, peygamberler arasında onlar gibi davrandığı belirtilmektedir. (I. Samuel, 10/10-11)

Saul’un Tanrı tarafından kral seçilmesi ve peygamber tarafından meshedilmesi hâkimler dönemi olarak nitelendirilen bir devrin kapanmasına ve yeni bir sistemin oluşmasına yani monarşi yönetimlerinin başlamasına neden olmuştur. O, Tanrı tarafından seçilen ilk kral olmuştur. Gerçi her ne kadar monarşi yönetimi olarak adlandırılrsa da bu yönetim peygamberlerin ve din adamlarının gölgesinde kalmıştır. Çünkü topluma yönetici olmak isteyen kişi peygamberlerin tayinini ve kâhinlerin, aşiretlerin desteğini alması ile mümkündür. Desteğini yitiren kralların yönetimlerini uzun yıllar sürdürebilmesi mümkün değildi. (Friedman, 1987, s. 36)

Saul kral olduktan hemen sonra etrafındaki düşmanlarına, Moav, Ammon, Edom halkları, Sova kralları ve Filistliler’e karşı savaşmış ve zaferler kazanmıştır. (I. Samuel, 14/47) Lakin Saul krallığını sürdürürken aynı şekilde ruhani lider olan peygamber Samuel ile de münasebetlerini dikkatlice yürütmesi gerekiyordu. Çünkü peygamber asıl kral olan Tanrı’nın temsilcisiydi. Zamanla Saul ile Samuel’in arası, Tanrı’nın bazı emirlerini onun yerine getirmemesi nedeniyle (I. Samuel, 15/3) açılmıştır. Hatta kralın yaptığı birçok eylem sonrasında Samuel, Saul’a: “Akılsızca davrandın Tanrı’nın sana verdiği buyruğa uymadın; yoksa Tanrı İsrail

üzerinde senin krallığının sonsuza dek sürmesini sağlayacaktı. Ama artık krallığın sürmeyecek. Tanrı kendi isteklerine uygun birini arayıp onu kendi halkına önder olarak atamaya kararlı. Çünkü sen Tanrı'nın buyruğunu tutmadın" (I. Samuel, 13/13-14) sözleriyle O'nun hoşnutsuzluğunu ve pişmanlığını dile getirmiştir. (I Samuel, 15/35)

Özellikle Saul'un yalnızlığa itilmesi ve Davut'un yıldızının parlamasında, Judah bölgesinde Ela Vadisi'nde Filistililerle yapılan savaş bir dönüm noktası olmuştur. Buradaki savaşta Davut, Filistililerin komutanı Golyat'ı (Calut) bir sapan taşıyla öldürmüş ve Filistilileri bozguna uğratmıştır. (I Samuel, 17) Böylelikle, Davut halk nazarında ilgi görmüş ve gelecekte kral olmasının yolu açılmıştır. Davut'a karşı halkın sevgi ve alakası nedeniyle Saul'un yapageldiği kiskançlıklarla birlikte eylemleri nefrete dönüşmüş ve onu öldürmek için hareketlerde bulunmuştur. (I. Samuel, 19) Lakin İsrailoğulları ile Filistililer arasındaki savaş devam ediyordu, peygamberlerden ve Tanrı'dan desteğini alamayan Saul, yaralanmış ve nihayetinde kendi canına kıymıştır. (I Samuel, 31/4) Böylelikle Saul'un krallığı son bulmuştur.

6.2. Davut (MÖ. 1010-970)

Davut, Yahuda'nın Beytlehem Kenti'nden Efratlı Yişay adında bir adamın sekiz evladından biridir. (I. Samuel, 17/12) Saul'un krallığı döneminde Tanrı'nın istemiyle peygamber Samuel tarafından meshedilmiştir. (I. Samuel, 16/1-13)

İsrailoğulları ile Filistililerin Ela Vadisi'ndeki muhabaresi her iki taraf için de önem arz etmekteydi. Filistililerin

büyük gücü karşısında İsrailoğulları savaşmaktan imtina etmişlerdi. Komutanları Golyat İsrailoğulları'nın en kuvvetlilerini mübarezeye davet etmişti. Yişay'ın en küçük oğlu Davut'un dereden çakıl taşı alarak sapanıyla bu davete icabet etmesi önemlidir. Golyat'ı öldürmesiyle sonuçlanan bu mücadele sonrasında Filistililer korkudan dağılmıştır. (I. Samuel, 17) Bu hadiseden sonra Davut halk nazarında hayli itibar gören ve sevilen bir şahsiyet konumuna yükselmiştir. Davut'un bu yükselişini hazmedemeyişi nedeniyle Saul, çeşitli siyasi oyunlara yönelmiş, hatta Davut'un öldürülmesi için kararlar almıştır. Lakin Filistililerle olan savaşta ölen Saul'un yerine oğlu İş-boşet'in yönetime getirilmesi ile kuzey, Saul'un oğlu, güney ise Yahuda, Davut tarafından yönetilmeye başlanmıştır. (II. Samuel, 2/8-11) Uzun süren savaşlar neticesinde Davut bütün toprakları yönetimi altına almıştır. Böylelikle Davut, otuz yaşında kral olmuş, kırk yıl süreyle İsrailoğullarının idareciliğini yapmıştır. (II. Samuel, 5/4-5)

Davut, kral olduktan sonra Filistilileri, Moabileri (II. Samuel, 8/2), İsoba Krallığını, Ammonileri, Tsobalıları, Maa-kalıları, Tobluları (II. Samuel, 17/27) yenerek kuzeyde sınırlarını Fırat Nehri kıyılarına kadar getirmiştir. (II. Krallar, 9/26) Edom'u topraklarına katarak güney sınırlarını da güvence altına almıştır. (I. Tarihler, 18/11-13)

Davut'un kırallığının sınırları, kuzeyde Asur ve Babil güneyde Mısır devletlerinin zayıflamasından dolayı Fırat Nehri'nden Mısır'ın Ariş Vadisi'ne kadar uzanmıştır. Böylelikle krallık Dan'dan Beer şeba'ya kadar genişlemiştir. (Halpern, 2007, ss. 449-450)

Davut'un Yahudi tarihi açısından önemi büyüktür. Çünkü Davut, öncekilere nazaran yapılamayanı yapmış ve Yahudi boylarını birleştirerek bir çatı altında toplamış, çevresindeki ulusları da topraklarına katarak İsrailoğulları nezdinde devamlılığı sürekli olacak bir devlet kurmuştu. Kutsal Kitap'ta yer alan Samuel bölümü ile Krallar'da Davut'un serüveni ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Öyle ki Davut, Yahudiliğe etki bakımından Musa peygambere yakın bir itibara haiz olmuştur. Davut, Kudüs'ü fethettikten sonra sarayını buraya inşa etmiş ve sonrasında Ahit Sandığı'nı getirtirmiştir. Böylelikle Kudüs hem siyasi hem de dini bakımdan önemli bir merkez olmuştur.

6.3. Süleyman ve I. Mabel'in İnşası (Bet ha-mikdaş) (MÖ. 970-930)

Kral Süleyman, Eliam'ın kızı Hititli Uriya'nın karısı Bat-Şeva'nın oğlu olup Davut'un dördüncü çocuğudur. (Katar, 2016, s. 313) Babası henüz hayattayken, Tanrı'nın iradesiyle genç yaşta olan oğlunun krallığını tüm halkın önünde duyurmuştur. (Josephus, 1998, 8:1/1) Babasının ilanından sonra Süleyman, Tanrı tarafından takdis edilmiş ve ondan 'iyi ile kötüyü ayırt etmek için sezgi dolu bir yürek ve bilgelik' istemiştir. (I. Krallar, 3/4 -9)

Tanrı bu talebe cevaben: "Mademki kendin için uzun ömür, zenginlik ve düşmanlarının ölümünü istemedin, bunların yerine adil bir yönetim için bilgelik istedin; isteğini yerine getireceğim. Sana öyle bir bilgelik ve sezgi dolu bir yürek vereceğim ki, benzeri ne senden öncekilerde görülmüştür ne de senden sonrakilerde görülecektir. Sana

istemediklerini de vereceğim. Yaşadığın sürece öbür kral-
ların erişemeyeceği bir zenginlik ve yüceliğe ulaşacaksın.
Eğer sen de baban Davut gibi kurallarına ve buyruklarına
uyup yolunda yürürsen, sana uzun ömür de vereceğim”
 demiştir. (I. Krallar, 3/11 -14) Böylelikle Süleyman, edin-
diği bilgelik, zekâ ve hikmeti sayesinde krallığını kırk yıl
boyunca huzur içerisinde idame ettirebilmiştir. (I. Krallar,
11/42) Süleyman vefat ettikten sonra babasının şehri Davut
Kenti’ne gömülmüş, yerine oğlu Rehavam kral olmuştur.
(I. Krallar, 11/43)

Davut’un krallığın merkezini Kudüs’e taşımasıyla ve
kutsal kitabın olduğu Ahit Sandığı’nı da şehre getirttirme-
siyle birlikte buranın siyasi ve dini bakımdan önemi art-
mıştı. Bununla birlikte yerleşik yaşama geçilmesine ve Kral
Süleyman tarafından mabedin yapılmasına kadar ibadet
edebilmeleri için çeşitli noktalara ve önem atfettikleri; Şe-
kem, Beytel, Mamre ve Berşeba gibi belirli merkezlere çe-
şitli sunaklar yapmışlardı. (Güç, 2005, s. 102) Musa ile bir-
likte Mişkan (Toplanma Çadırı) yapılmış olsa da Tanrı’ya
tapınılacak, takdimelerin sunulacağı bir mabedin yokluğu
her zaman hissediliyordu. Süleyman’ın babası Davut, Tanrı
adına, bir mabedin yapılmasını istemiş lakin çevresindeki
savaşlar nedeniyle buna muvaffak olamamıştı. (I. Krallar,
5/3) Ayrıca Tanrı, Davut’un büyük savaşlara katılarak çok
kan dökmesinden dolayı mabedi yapmaması gerektiğini de
belirtmişti. (I. Krallar, 22/8)

Yahudi kutsal kitabında verilen bilgilere göre mâbed (Bet
ha-mikdaş), Davud’un oğlu Süleyman tarafından bizzat
Tanrı’nın isteği sonucu yaptırılmıştır. (I. Krallar, 5/5; Matt-

hews, 1991, s. 180) Özellikle, Sur Kralı Hiram'dan destek alarak, Mısır'dan çıkıştan yaklaşık dört yüz seksen yıl sonra, kendi krallığının dördüncü yılında Kral Süleyman, tapınağın inşasına başlamış, krallığının on birinci yılının sekizinci ayında ise bütün ayrıntılarıyla yedi yıl içerisinde bitirebilmiştir. (Yiğitoğlu, 2017, s. 45; I. Krallar, 6/15-38) Mabed, Kudüs'te, kraliyet sarayının hemen yanına siyon tepesine inşa edilmiştir. (Kaufmann ve Eisenberg, 2000, s. 123)

Kral Süleyman'ın inşa ettirdiği "Tanrı evi" olarak zikredilen bu mabed, Tanrı tarafından planlarının çizilerek (Alon ve Levi, 1996, ss. 45-48), onun arzusuyla ve bizzat kendisinin eliyle yaptırılmış bir mekândır. (Yiğitoğlu, 2011a, s. 20), Bu nedenle Kral Mabedi dünyadan ve göklerden daha kıymetli olarak düşünülmektedir. (Kristianpoller, 1948, s. 196) Bütün bu inanışın temelinde mabedin, Tanrı'nın kulları arasındaki bağına gerçekleştirdiği yegâne mekân olması vardır. Zira Süleyman Mabedi, çeşitli sunuların yapıldığı, ibadetlerin icra edildiği, düğün, nişan gibi birçok aktivitenin gerçekleştirildiği, halkın bir araya geldiği, çeşitli sebeplerden ötürü kararlar aldığı, kutsal eşyalar ile Ahit Sandığını barındırdığı bir mekân olarak hayli önemi haizdir. Sukkoth, şavuoth, passover gibi ibadetlerin sadece bu mekânda yapılması zorunluluğu ve Yahudilerin yalnızca burada arınabilmesi gibi etkenlerden ötürü mabede daha fazla önem verilmesine sebep olmuştur. (Alon ve Levi, 1996, s. 47) Bet ha-mikdaş, İsrailoğullarının dini, ictimai, siyasi, ekonomik hayatının her aşamasında faaliyetlerini yürüttüğü müşahhas bir mekân olduğu için Tanrı'nın ebediyen nişanesi ve ayrılmaz bir par-

çası durumundadır. (Max ve Max, 1962, s. 65) İnanışa göre burada icra edilen ibadetler Tanrı'ya ulaşmaktadır.

Gerek Davut krallığı gerekse oğlu Süleyman dönemi yönetimi Yahudiler açısından çok önemlidir. Çünkü uzun yıllar dağınık vaziyette hayatlarını sürdüren Yahudi kabilelerin birleşimi, tek yönetim altına alınması ve güçlü bir irade sergileyebilmesi birleşik krallık döneminde gerçekleşmiştir. Bu nedenle Davut ve Süleyman yönetimleri Yahudilerin altın çağı olarak değerlendirilmiştir. Bu süre, Kral Süleyman'ın vefatı sonrası oğlu Rehavam'ın kral olmasına kadar sürmüştür.

7. Parçalanma Dönemi

Kral Süleyman'ın vefatıyla Davut'un kurduğu, Süleyman'ın perçinlediği krallık çok geçmeden parçalanmıştır. Bunun ana sebebi, bütün halkın Şekem'de Rehavam'ı kral ilan etmek üzere toplanmasıyla, Rehavam'dan babasının üzerlerine yüklediği ağır yükü ve boyunduruğu kaldırması talebi ve Rehavam'ın da bu istekleri geri çevirmesidir. (I. Krallar, 12/1-15) Babasının yüklediği ağır sorumlulukları hafifletmesini bekleyen halk umduğunu bulamayınca "Yişay oğlu, Davut'la ne ilgimiz ne de payımız var!" nidalarıyla, "Ey İsrail halkı, haydi evimize dönelim! Davut'un soyu başının çaresine baksın" (I. Krallar, 12/16) diyerek Rehavam'dan desteklerini çekmişlerdir. Sonrasında, Kral Süleyman'dan kaçarak Mısır'a sığınan Nevat oğlu Yarovam'ı çağırarak onu kral ilan setmişlerdir. Böylelikle Süleyman oğlu Rehavam güneyde Yahuda Krallığı'nı, Ne-

vat oğlu Yarovam ise kuzeyde İsrail Krallığı'nı yönetmiştir. (I. Krallar, 12/17-20)

Güneyde bulunan Yahuda Krallığı, Rehavam, Aviya, Yehoşafat, Yehoram, Ahazy, *Atalya*¹, Yoaş, Amasya, Uzziya, Yotam, Ahaz, Hizkiya, Manaşşe, Amon, Yoşiya, Yehoahaz, Yehoyakim, Yehoyakin ve Sidkiya tarafından yönetilmiştir.

Kuzeyde bulunan İsrail Krallığı, Yarovam, Ahav, Yoram, Yehu, Yehoahaz, Yehoaş, Yarovam, Zekeriya, Şallum, Menahem, Pekahya, Pekah ve Hoşea tarafından yönetilmiştir.

2. Samuel kitabında anlatılan ifadelerle göre Tanrı Davut'la bir ahitleşme yaparak Davut'un ve neslinin krallığının sonsuza dek sürdürüleceğine dair söz vermişti. (II. Samuel, 7) Lakin Süleyman'ın vefatının hemen akabinde bu krallığın parçalanması Yahudiler nezdinde çok büyük bir travmaya dönüşmüştür. Kutsal addedilen ve ebedi süreceği düşünülen bu krallık, Nevat oğlu Yerovam tarafından bölünmüştür.

Parçalanma dönemi ve İsrail-Yahuda krallıklarıyla ilgili malumatlar genellikle Tanah'tan alınmıştır. Kutsal metinlerde, Yahuda Kralları ve onların yapageldikleri olaylarla ilgili bilgiler daha detaylı yer verilmiş olmasına karşın; İsrail Krallığıyla ilgili olan metinler ise genellikle yüzeysel sunulmuştur.

Gerek Yahuda Kralları'nın Tanrı'ya karşı takındığı tavırlar gerekse İsrail Kralları'nın Tanrı'ya dair tutumları kutsal metinlerde benzerlik arz etmektedir. Çünkü anlatılara göre, netice itibariyle Tanrı'nın yolunda giden krallar, onun

¹ Atalya, Kral Ahazy'nın annesidir ve Ahazy öldürüldükten sonra yedi yıl Yahuda'yı yönetmiştir.

tarafından yüceltilmiş, onun yolundan sapıp başka ilahlar edinen krallar ise alçaltılarak cezalandırılmıştır. Bu durum hemen hemen hem kuzey hem de güney kralları için geçerlidir. Onlarca kralın ve halklarının benzer şekile davranış sergilemesi ve Tanrı yolundan niçin saptıkları konusunda çok az bilgi verilmesine karşın, niçin bu şekilde davrandıklarının nedenlerinin araştırılması gerekmektedir. Ayrıca kralların göreve gelmesiyle ilgili bilgiler arasında da bazı çelişkiler tespit edilmiştir. Bu husus ilerde ele alınacaktır.

7.1. İsrail Krallığı (MÖ. 930-722)

Yaravam, kuzey halkları tarafından kral ilan edildikten sonra Şekem'de bir saray inşa ettirmiştir. Ayrıca kendisine Penuel olarak isimlendirilen bir şehir daha yaptırmıştır. Sukkot (çadır şöleni) yaklaştığından ve halkının Kudüs'e giderek Tanrı'ya orada tapınmak istemesi ve yaptıklarından ötürü pişman olma ihtimalinden dolayı Yaravam altından iki düve yaptırmıştır. Bu iki heykelin birini Beytel'e diğerini ise Dan şehrine tapınak yaptırarak içine koydurmuştur. Niha-yetinde kendisine bağlı on kabileyi toplayarak Kudüs yerine Tanrı adına yaptırdığı o şehirlere gidip ibadet etmelerini ve Harun'un soyu Levililerden herhangi bir ekşiğin olmaması için de aralarından kâhinler atayacağını söylemiştir. Yaravam böylelikle halkı aldatmış ve Tanrı'ya karşı isyana sevk ettiğinden ötürü tüm yasaları çiğnemiştir. Bu yapılagelenler Kuzey krallık için sefaletin ve sonun bir başlangıcı olmuştur. Savaşlarda yabancılara karşı yenilmenin ve esaretin nedeni olarak sayılmıştır. Bu sebeple Yahudilerce ilk ayrılıkçı olarak Yerovam nitelendirilmiştir. (Josephus, 1998, 8:8/4)

Josephus'un ifadelerinde belirttiği gibi, Yerovam'ın yaptığı putlarla başlayan İsrail Krallığı'ndaki putperestlik, diğer krallar ile de devam etmiştir. Tanrı'nın krallığı Davut ve nesline verme vaadine başkaldırma ile başlayan bu süreçte, Tanrı'ya isyan olarak görülen, peygamberlerin bütün ikazlarına rağmen, putlara tapınma da eklenince kuzey krallığının sonu kaçınılmaz olmuştur. Tevrat öğretilerinden uzaklaşan İsrail yöneticileri ve halkları çok geçmeden MÖ. 722-721 yıllarında Asur Krallığı tarafından esir alınarak sürgüne gönderilmiştir.

Kral Süleyman'dan kaçarak Mısır'a sığınan, Davut'un torunu Rehavam'ın krallığına tabi olmayan ve İsraililer tarafından kral seçilen Yarovam, Aviya'nın krallığı döneminde ölmüştür. Rehavam'dan sonra kral olan oğlu Aviya büyük bir ordu hazırlayarak Efrayim'in dağlık bölgesinde savaşmıştır. Aviya İsraililere seslenmiştir:

"Ey Yarovam ve bütün İsraililer, beni dinleyin! İsrail'in Tanrısı, bozulmaz bir ahitle, İsrail Krallığı'nı sonsuza dek Davut'a ve soyuna verdiğini bilmiyor musunuz? Nevat oğlu Yarovam efendisi Davut oğlu Süleyman'a başkaldırmıştır. Bir takım işe yaramaz kötü kişiler çevresinde toplanıp Süleyman oğlu Rehavam'a baskı yapmışlardı. O sırada Rehavam onlara karşı koyamayacak kadar genç ve deneyimsizdi. "Şimdi de siz Davut soyunun elindeki Tanrı'nın Krallığı'na karşı gelmeyi tasarlıyorsunuz. Büyük bir ordusunuz. Üstelik Yarovam'ın ilahlarınız olsun diye yaptırdığı altın buzağılar da yanınızda. Ama bizim Tanrımız Rab'dır, O'nu bırakmadık. Tanrı'ya hizmet eden kâhinler Harun soyundandır. Levililer de onlara yardımcıdır. Biz Tanrımızın

buyruklarını yerine getiriyoruz. Oysa siz O'na sırt çevirdiniz. Tanrı bizimledir, O önderimizdir. O'nun kâhinleri borazanlarla size karşı savaş çağrısı yapacaklar. Ey İsrail halkı, atalarınızın Tanrısı'na karşı savaşmayın; çünkü başaramazsınız." (II. Tarihler, 13/4-12)

Netice itibariyle savaş başlamış ve Tanrı'nın da yardımıyla Yahudalılar bu muharebeyi kazanmıştır. Çarpışma sonrasında ağır mağlubiyet alan İsrail Krallığı bir daha eski ihtişamına kavuşamamıştır. Tanrı'nın cezalandırmasıyla Yarovam ölmüştür. (II. Tarihler, 13/17-20)

Yarovam'ın halefi Ahav, İsrail Krallığının başına geçmiş ve akrabalık bağı bulunan Yahuda Kralı Yehoşafat ile birlikte Ramot-Gilat'a saldırmıştır. Fakat Aramlılara karşı gerçekleştirilen bu savaşta Ahav ölmüştür. (II. Tarihler, 18) Ahav'dan sonra halefi Ahazyia kral olmuştur. (II. Krallar, 20/35) Ahazyia, Yahuda Kralı Yehoşafat ile gemi ticareti konusunda anlaşmalar yapmıştır. (II. Tarihler, 20/37) İsrail Kralı Ahav oğlu Yoram kuzey krallığının başına geçmiştir. (II. Tarihler, 22/5)

İsrail Kralı Ahav oğlu Yoram'ın krallığının beşinci yılında, Yehoşafat'ın Yahuda Kralı olduğu sırada, Yehoşafat'ın oğlu Yehoram da Yahuda'yı yönetmeye başlamıştı. (II. Krallar, 8/16)

İsrail Kralı Ahav oğlu Yoram'ın krallığının on ikinci yılında ise Yehoram oğlu Ahazyia, Yahuda Kralı olmuştur. (II. Krallar, 8/25) Peygamber Elişâ, Tanrı tarafından Nimşi oğlu, Yehoşafat oğlu Yehu'nun meshedildiğini iletmiştir. (II. Krallar, 9) Kral Yehu başa geçer geçmez Kral Ahav'ın yetmiş çocuğunu, akrabalarını ve baale tapanları öldürt-

müştür. (II. Krallar, 10) Yehu Samiriye'de yirmi sekiz yıl krallık yapmıştır. (II. Krallar, 10/36) Yehu döneminde İsrail Krallığı'nın Tanrı tarafından küçüldüğü ifade olunmaktadır. "Aram Kralı Hazael Şeria Irmağı'nın doğusunda Gadlılar, Rubenliler ve Manaşşeliler'in yaşadığı bütün Gilat bölgesini, Arnon Vadisi'ndeki Aroer'den Gilat ve Başan'a kadar bütün İsrail topraklarını ele geçirmiştir." (II. Krallar, 10/32-33)

Yehu'nun vefatıyla yerine oğlu Yehoahaz, Yahuda Kralı Ahazy'a oğlu Yoaş'ın krallığının yirmi üçüncü yılında kral olmuştur ve on yedi yıl görev yapmıştır. (II. Krallar, 10/36; 13/1) Yehoahaz'da atası Yarovam'ın yolundan giderek Tanrı'nın hoşnut olmayacağı işler yapmıştır. Tanrı'nın cezalandırmasından ötürü uzun süre Aram Kralı Hazael'e oğlu Ben-Hadat'ın egemenliği altında yaşamıştır. Tanrı'ya yakarması sonucu Aram Kralı'nın hegemonyasından kurtulsa da Baal tanrıları ile tanrıça Aşera'yı simgeleyen putları kaldırtmamıştı. Bu nedenle Tanrının öfkelerini celbetmiştir. (II. Krallar, 13/1-9)

Yahuda Kralı Yoaş'ın krallığının otuz yedinci yılında Yehoahaz oğlu Yehoaş Samiriye'de İsrail Kralı olmuş ve on altı yıl krallık yapmıştır. Lakin Yehoaş da Tanrı'nın gözünde kötü olanı yapmıştır. (II. Krallar, 13/10-12) Yehoaş'ın ölümü ile Yahuda Kralı Yoaş oğlu Amasya'nın krallığının on beşinci yılında, Yehoaş oğlu Yarovam Samiriye'de İsrail Kralı olmuş ve kırk bir yıl bu görevde bulunmuştur. (II. Krallar, 14/23) Yarovam, Tanrı'nın gözünde kötü olanı yapmasına ve Nevat oğlu Yarovam'ın İsrail'i sürüklediği günahlardan ayrılmamış olmasına rağmen, Tanrı ona ve

İsrail'e acımış, Gat-Heferli Amittay oğlu Yunus Peygamber aracılığıyla verdiği söz üzerine, Yarovam, Levo-Hamat'tan Arava Gölü'ne kadar İsrail topraklarını yeniden ele geçirmesine fırsat sunmuştur. Tanrı, Yehoaş oğlu Yarovam aracılığıyla İsrailileri büyük sıkıntıdan kurtarmıştır. (II. Krallar, 14/24-27)

Yahuda Kralı Azarya'nın krallığının otuz sekizinci yılında Yarovam oğlu Zekeriya, Samiriye'de İsrail Kralı olmuş fakat altı ay krallık yapabilmiştir. Zekeriya da ataları gibi Tanrı'nın hoşuna gitmeyecek eylemlerde bulunduğu için Yaveş oğlu Şallum tarafından öldürülmüştür. (II. Krallar, 15/8-10)

Şallum, Zekeriya'yı öldürdükten sonra kendisinin krallığını ilan etmiş olsa da bir ay süre geçmeden Gadi oğlu Menahem Tırsa'dan Samiriye'ye gelip Yaveş oğlu Şallum'a saldırarak onu öldürmüştür, sonrasında kendisini kral olarak duyurmuş ve on yıl Samiriye'yi yönetmiştir. Asur Kralı Tiglat-Pileser, İsrail'e saldırdığında Menahem, Tiglat-Pileser'in desteğini alıp krallığını güçlendirmek için, ona vergi ödemek zorunda kalmıştır. (II. Krallar, 15/17-19)

Yahuda Kralı Azarya'nın, krallığının ellinci yılında Menahem oğlu Pekahya Samiriye'de İsrail Kralı olmuş ve iki yıl görev yapmıştır. Çok fazla süre geçmeden komutanlarından Remalya'nın oğlu Pekah tarafından öldürülmüştür. (II. Krallar, 15/23-25)

Pekah ise Yahuda Kralı Azarya'nın krallığının elli ikinci yılında Samiriye'de İsrail Kralı olmuş ve yirmi yıl tahta oturmuştur. Pekah'da Tanrı'nın razı olmayacağı fiillerde bulunmuştur. Bu nedenle ülkesine Asurlular musallat olmuş

ve İyon, Avel-Beyt-Maaka, Yanoah, Kedeş, Hasor kentleriyle Gilat, Celile ve Naftali bölgeleri ele geçirilmiş sonrasında halkı Asur'a sürülmüştür. (II. Krallar, 15/27-29)

"Yahuda Kralı Azarya oğlu Yotam'ın yönetiminin yirminci yılında, Ela oğlu Hoşea, Remalya oğlu Pekah'ı öldürerek kendisini kral olarak ilan etmiştir." (II. Krallar, 15/30)

"Yahuda Kralı Ahaz'ın krallığının on ikinci yılında Ela oğlu Hoşea Samiriye'de İsrail Kralı olmuş ve dokuz yıl krallık yapmıştır." (II. Krallar, 17/1)

Ela oğlu Hoşea'nın İsraililere kral olması hususunda II. Krallar, 15/30 ile II. Krallar, 17/1'de geçen ifadeler arasında bir çelişki bulunmaktadır. İlk metinde Yotam'ın krallığının yirminci yılında Hoşea'nın kral olduğu zikredilirken ikinci metinde ise Ahaz'ın krallığının on ikinci yılında Hoşea'nın yönetime geldiği söylenmektedir. Bu iki metin arasında bilgi bakımından çelişki söz konusudur.

Asur Kralı Şalmaneser Hoşea'ya savaş açmış bunun sonucunda Hoşea teslim olup haraç ödemeye başlamıştır. Fakat Hoşea haraçları düzenli ödemeyerek Mısır Kralı So'dan destek istemiştir. Bu sebeple Asur Kralı, Hoşea'yı yakalatıp tutsak etmiştir. Asurlular, üç yıl boyunca Samiriye'yi kuşatmış nihayetinde ülkeyi ele geçirmiş, halkını ise Asur'a, Halah'a, Habur Irmağı kıyısındaki Gozan'a ve Med kentlerine, sürgüne göndermiştir. (II. Krallar, 17/3-6) Tarihler Kitabı'nda zikredildiği gibi İsraililerin başına gelenlerin tamamının sebebi ahde² sadık kalmayarak, Tanrı'ya asi ol-

² "Başka ilahlara tapmayacak, önlerinde eğilmeyecek, onlara kulluk etmeyecek, kurban kesmeyeceksiniz. Yalnızca ulu gücüyle her yere erişen eliyle sizleri Mısır'dan çıkararak Rabbe tapınacaksınız. O'nun önünde eğilip O'na kurban keseceksiniz. Sizler için yazmış olduğu kuralları, ilkeleri, yasaları, buyrukları her

malarından, onun emir ve yasaklarına uymamalarından ve onu bırakıp Baal tanrılarına ve tanrıca Aşer'e tapınmalarındandır. (II. Krallar 17/7)

Asur Kralı sürgüne gönderdiği İsraililer'in yerine Babil'den, Kuta'dan, Avva'dan, Hama ve Sefarvayim'den insanlar getirip Samiriye kentlerine yerleştirmiştir. Bunlar da Samiriye'yi mülk edinip oradaki kentlerde yaşamaya başlamışlardır. (II. Krallar, 17/24) Buradan gelenler geldikleri bölge ismiyle (Kutim-Minim, Şomronim) anılmasına karşın Samiri olarak nitelendirilmiş ve gösterişte Tanrı'ya taptıkları için sahte inanışlarından ötürü Yahudi inancından dışlanmışlardır.

7.2. Yahuda Krallığı (MÖ. 930-586/7)

Şekem'de halkın, babası Süleyman'ın üzerlerine yüklediği sorumlulukların hafifletilmesi talebine müspet karşılık vermeyen Rehavam, kuzey bölgesinde bulunan kabileler tarafından desteklenmemiş ve oradan kaçmak durumunda bırakılmıştı. (II. Tarihler, 10) Kudüs'e döndüğünde İsraililer'le savaşıp onları yeniden egemenliği altına almak amacıyla Yahuda ve Benyamin oymaklarından yüz seksen bin seçkin savaşçı toplamış lakin Tanrı'nın kardeşkanının dökülmesini istememesi nedeniyle bu savaş gerçekleşmemiştir. (II. Tarihler, 11/1-4) Rehavam, krallığı boyunca elde tuttuğu şehirleri imar etmiş, halkın gıdasını sağlamıştır. İsrail'de bulunan kâhinler ile levililer, Yarovam'ın putlar

zaman yerine getirmeye özen gösterecek ve başka ilahlara tapmayacaksınız. Sizinle yaptığım antlaşmayı unutmayacak ve başka ilahlara tapmayacaksınız. Yalnız Tanrınız RAB'be tapınacaksınız. O sizi bütün düşmanlarınızın elinden kurtaracak." (II. Tarihler, 17/35-39)

için başka kâhinler atamasından dolayı, Yahuda bölgesine geçmişlerdir. Ayrıca kuzey bölgesinden Tanrı'ya takdimeler sunmak ve onun yolundan gitmek isteyenler de Kudüs'e gelmişlerdir. (II. Tarihler, 11/5-17)

Rehavam ve Yahudalılar çok geçmeden Tanrı'nın koyduğu yasalara sırt çevirerek asi olmuşlardır. Tanrı bunun karşılığında Mısır Kralı Şişak'ı, Yahuda'ya musallat etmiştir. Lakin gerek Rehavam'ın gerekse halkın iyi davranışlarda bulunmasından ötürü Tanrı tarafından bağışlanmış ve on yedi yıl krallık yapmıştır. Sonrasında, ölmeden önce kral olarak ilan ettiği oğlu Aviya Yahuda'nın başına geçmiştir. (II. Tarihler, 12) Aviya, Kuzey Krallığı'na karşı mücadele etmiş ve nihayetinde İsrailileri bozguna uğratarak ağır yenilgiye uğratmıştır. Krallığa ait birçok bölgeyi de ele geçirmiştir. (II. Tarihler, 13)

Aviya öldükten sonra Davut Kenti'nde gömülmüş, yerine oğlu Asa, kral olmuştur. Ülke onun yönetimi altında on yıl barış içinde yaşamıştır. (II. Tarihler, 14) Asa, krallığının kırk birinci senesinde vefat etmiştir. Babasının ölümüyle yerine oğlu Yehoşafat otuz beş yaşında iken kral olmuştur. Yehoşafat atası Davut'un başlangıçtaki yollarını izlediği; Baal putları yerine babasının tanrısına yöneldiği, İsrail halkının yaptıklarına değil, tanrının buyruklarına uyduğu için onun yönetimi altındaki krallık pekiştirilmiştir. (II. Tarihler, 17/1-5) Yehoşafat, Moavlılar, Ammonlular ve Meunlulara karşı giriştiği savaşta büyük galibiyet kazanmıştır. (II. Tarihler, 20)

Yehoşafat Yahuda'yı yirmi beş yıl yönetmiştir. Babası Asa'nın yolundan gitmesine rağmen İsrail Kralı Ahazyaya ile

ticaret gemileri yapılmasına dair anlaşmaya varmasından dolayı Tanrının cezasına maruz kalmıştır. Yehoşafat, ölmüş yerine oğlu kral olmuştur. Yehoram otuz iki yaşında başa gelmiş ve Yeruşalim'de sekiz yıl görev yapmıştır. Karısı İsrail Kralı Ahav'ın kızı olduğu için Yehoram onun yolundan gitmeyi tercih etmiştir. Lakin Tanrı'nın gazabına çarptırılan kral çok geçmeden amansız bir hastalıktan dolayı ölmüştür. (II. Tarihler, 21)

Araplarla yapılan savaş nedeniyle Yehoram'ın Ahazyaya dışındaki tüm çocukları savaşta öldürüldüğünden, Yahudalılar yirmi iki yaşında onu kral yapmışlardır. Ahazyaya, annesi Ahav'ın öğütlerini dinlemesinden ve onun izinden gitmesinden dolayı Tanrı'nın öfkesini celbetmişti. Annesinin sözünü dinleyerek İsrail Kralı Ahav oğlu Yoram ile birlikte Ramot-Gilat'a gitmiş Aramlılarla savaşmıştır. Mücadelede yaralanan Yoram'ı ziyarete gittiğinde Yahuda kralı Ahazyaya orada Yehu tarafından öldürülmüştür. Ahazyaya'nun ölümü ile yönetime annesi Atalya el koymuştur. (II. Tarihler, 22/1-9) Yaklaşık yedi yıl sonra kâhin Yehoyada halkın ileri gelenleriyle ittifak kurarak Atalya'nın şerrinden kaçırdığı ve sakladığı Ahazyaya oğlu Yoaş'ı bir darbeyele kral yapmış ve Atalya'yı öldürtmüştür. (II. Tarihler, 23/1-15)

İsrail Kralı Yehu'nun krallığının yedinci yılında (II. Kralılar, 12/1) Yoaş yedi yaşında tahta geçmiş ve kırk yıl süreyle görevini sürdürmüştür. Kâhin Yehoyada ölene kadar Yoaş tanrı yolunda yürümesine karşın onun ölümünden sonra peygamberlerin ve Yehoyada'nın oğlu kâhin Zekarya'nın sözlerini dinlemeyip tanrının tapınağını terk ederek tanrıça Aşera'yı simgeleyen sütunlara, putlara tapınmışlardır. Bun-

dan doayı Tanrı, Yoaş'a Aram ordusunu musallat etmiştir. Yoaş, kâhin Zekarya'yı taşlatarak öldürttüğü için görevlileri tarafından katledilmiştir. (II. Tarihler, 24)

Yoaş'ın ölümünden sonra oğlu Amasya yirmi beş yaşında kral olmuş ve yirmi dokuz yıl görevini sürdürmüştür. Kutsal metinlere göre, Amasya, Tanrı'nın gözünde tam anlamıyla doğru olanı yapmamış bir kraldır. Yönetimini güçlendirdikten sonra babasını öldürenleri öldürtmüştür. Kral; Seirli ve Edomlular üzerine yürümek için gerek Yahuda'dan gerekse yüzlerce gümüş karşılığında İsrail Krallığından asker toplatmıştı. Lakin peygamber tarafından Efrayimlilerle birlikte savaşmaması gerektiği söylenince, onlarsız savaşa katılmıştır. Kuzeyden gelen askerlerin savaşa alınmaması İsrailileri öfkelenmiştir ve bu, Samiriye ile Beyt-Horon arasındaki Yahuda kentlerine saldırdırmasına, üç bin kişi öldürülüp çok miktarda malın yağmalanmasına sebep olmuştur. (II. Tarihler, 25/1-13) Kral, savaş dönüşü Seir halkının putlarını yanında getirmiş ve onlara tapınmaya başlamıştır. Peygamberlerin uyarılarına rağmen tanrının yasalarına karşı gelmiştir. Samiriye ile Beyt-Horon arasındaki kentlere saldırdığı için Yahudalılar, İsraililer ile savaşmış ve onlara karşı mağlup olmuşlardır. (II. Tarihler, 25/18-24)

Amasya'nın ölümüyle Uzziya on altı yaşında kral olmuş ve elli iki yıl hükümdarlık yapmıştır. Uzziya, uzun yıllar tanrının yolunda gitmesine karşın, gurura kapılmasından ötürü yetkisi olmadığı halde tapınakta Tanrı adına buhur yakmak istemiş, bundan dolayı da O'nun tarafından deri hastalığına yakalanmıştır. Rahatsızlığından ev hapsine tutu-

lan Uzziya krallık yapamadığından, yönetimi oğlu Yotam devralmıştır. (II. Tarihler, 26) Babası öldükten sonra da Yotam yirbi beş yaşında kral olmuş ve bu görevini on altı sene sürdürmüştür.

Yotam öldükten sonra yerine oğlu Ahaz yirmi yaşında kral olmuştur. (II. Tarihler, 27) II. Tarihler'de yer alan metinlerde Ahaz, atası Davut gibi davranmayarak, kendisinden önceki krallar gibi Tanrı yolundan sapmış ve Baallara tapmak için dökme putlar yaptırmıştır. Tanrı'nın gazabına uğrayan Ahaz, Aramlılarca bozguna uğratılmıştır. Ayrıca İsrail Kralı Pekah, Yahuda'da bir günde yüz yirmi bin askeri öldürtmüştür. İsraililer o sırada iki yüz bin kadınla çocukları esir almış ve çok miktarda da mala el koymuşlardı ki peygamber Odet'in tavsiyeleri neticesinde bütün esirlerle ganimetleri geri bırakmışlardır. (II. Tarihler, 28/1-15)

Yahuda Kralı Ahaz, İsrail Krallığı'na karşı, Asur Kralı Tiglat-Pileser'den yardım istemiştir. Tiglat-Pileser, Yahuda'ya gelmiş lakin yardım edeceğine onu daha çok sıkıntıya düşürmüştür. Ahaz ise tapınaktan, saraydan ve önderlerden aldıklarını Asur Kralı'na armağan etmiş; lakin ona yaranamamıştır. Ahaz, adeta Tanrı'ya karşı düşmanlık edercesine tapınağın kapılarını kapatmış ve onun yerine Kudüs'ün çeşitli yerlerine putlar adına sunaklar yaptırmıştır. (II. Tarihler, 28/16-27)

Ahaz'ın ölümüyle oğlu Hizkiya yirmi beş yaşında tahta geçmiş ve yirmi dokuz yıl krallık yapmıştır. Hizkiya atası Davut'un izinden gitmeye çalışmış, tahrip edilmiş ve âtil kalmış mabedi onarmış, iğrenç olarak addettiği putları kutsal mekândan ve şehirden çıkarmıştır. Kısa zamanda şehir

eski halini almıştır. (II. Tarihler, 29) Hizkiya krallığında Tanrı yolunda yürüdüğünden ve onun anılması için elinden geleni yaptığından Tanrı tarafından övülmüş ve başarılı olduğu belirtilmiştir. (II. Tarihler, 31/21)

Asur Kralı Sanherib, güçlü bir ordu ile Yahuda'yı kuşatmış ve olanca gücüyle buraya saldırmıştır. Hizkiya ve Amos oğlu peygamber Yeşeya dua edip tanrıya yakarmışlardır. (II. Tarihler, 32/20) Hizkiya, "Güçlü ve yürekli olun! Asur Kralı'ndan ve yanındaki büyük ordudan korkmayın, yılmayın. Çünkü bizimle olan onunla olandan daha üstündür. Tanrı bizi Asur Kralı'nın elinden kurtaracak" (II. Tarihler, 32/7) sözleriyle halkı teskin etmişti. Nihayetinde Tanrı bir melek göndererek Asur askerlerini yok etmiş, Sanherib ise utanç içinde memleketine geri dönmüştür. Sonrasında oğulları tarafından kılıçtan geçirilerek Sanherib öldürülmüştür. (II. Tarihler, 32/21)

Kral Hizkiya'nın ölümüyle birlikte yerine on iki yaşındaki oğlu Manaşşe geçmiştir ve elli beş yıl görevini yapmıştır. Manaşşe krallığının belli bir döneminde babası ve atası Davut'un izinden gitmeyerek tanrının yasalarını çiğnemiş, babasının kaldırttığı baal putlarını tekrar koydurmuş, tanrıça Aşera'yı simgeleyen sütunlar diktirmiştir. Bütün bunlara karşılık Tanrı, Asur askerlerini Manaşşe'nun krallığı üzerine göndermiştir. Sonrasında Manaşşe rehin alınmış ve burnuna çengel takılarak Babil'e sürgün edilmiştir. Manaşşe Tanrı'ya niyazda bulunduktan sonra tekrar Kudüs'e geri dönebilmiştir. Manaşşe geldikten sonra hızlı bir şekilde şehirde bulunan putları ve sunakları çıkarmış, tapınağı eski esenlik haline dönüştürmüştür. (II. Tarihler, 33/1-20)

Manaşşe vefat ettikten sonra yirmi iki yaşındaki oğlu Amon göreve başlamış ve iki yıl süreyle krallık yapmıştır. Amon ise babasının ilk yıllarında yaptığı hata gibi atası Davut'un yolundan gitmeyerek, putlara tapınmış, Tanrı'ya daha fazla asilik yapmasından dolayı ceza olarak kendi görevlileri tarafından öldürülmüştür. (II. Tarihler, 33/21-25)

Halkın Amon'dan sonra sekiz yaşındaki oğlu Yoşiya'yı kral yapmış ve o da otuz bir yıl bu görevini ifa etmiştir. Yoşiya krallığının sekizinci yılında, daha gençken, atası Davut'un Tanrısı'na yönelmeye başlamıştır. Yoşiya, Yahuda ve Yerusâlim'i puta tapılan yerlerden, tanrıça Aşera'yı simgeleyen sütunlardan, oyma ve dökme putlardan arındırmıştır. Tapınağı onartmış ve kutsal yasadan vaz geçmemiştir. Kral yaşadığı sürece halkı da kendisi gibi atalarının tanrısının ardınca yürümekten vazgeçmemiştir. (II. Tarihler, 34)

Mısır Kralı Neko savaşmak üzere Fırat Irmağı kıyısındaki Karkamış Kenti'ne yürümüş ve Yoşiya da onunla savaşmak için yola çıkmıştır. Okçular tarafından vurulan ve ağır yaralanan Yoşiya çok geçmeden ölmüştür. Vefatıyla birlikte bütün Yahuda ve Kudüs halkı onun için yas tutmuştur. (II. Tarihler, 35)

Yahuda halkı babası Yoşiya'nın yerine oğlu Yehoahaz'ı, Yahuda'ya yirmi üç yaşındayken kral yapmıştır. Fakat üç ay gibi kısa bir süre sonra Mısır Kralı Neko onu tahttan indirmiştir. Yehoahaz'ın ağabeyi Elyakim'i de yirmi beş yaşındayken Yahuda ve Kudüs Kralı yapmış, adını değiştirip Yehoyakim koymuştur. (II. Tarihler, 36/1-4)

Yehoyakim, on bir yıllık idaresi süresince Tanrı'nın gö-

zünde kötü olanı yapmış ve Babil Kralı Nebukadnessar tarafından tunç zincirlerle esir alınarak Babil'e sürgüne gönderilmiştir. Ayrıca Babil Kralı Nebukadnessar tapınak eşyalarını alarak kendi tapınağına yerleştirmiştir. (II. Tarihler, 36/5-8)

Babil Kralı, Yehoyakim'in yerine oğlu Yehoyakin'i tahta oturtmuştur. Üç ay gibi kısa bir süre sonra Yehoyakin'in akrabası Sidkiya'yı kral yapmıştır. Sidkiya on bir yıllık idareciliğinde önceki diğer krallar gibi, tanrı nazarında kötü işler yapmış olup O'na yönelmemiş, peygamberlerini aşağılamış ve nihayetinde de Kral Nebukadnessar'a karşı ayaklanmıştır. (II. Tarihler, 36/11-13)

Tanrı, Kildan Kralı'nı onların üzerine saldırtmış, Kildan ordusu Kutsal Yer'de gençlerini kılıçtan geçirmiş ve sonunda ülkeyi onun eline teslim etmiştir. Kral, tapındaki bütün eşyaları, Yahuda Kralı'nın ve önderlerinin hazinelerini Babil'e taşımıştır. Tapınak ateşe verilmiş, Kudüs'ün surları yıkılıp bütün sarayları yakılmış ve değerli olan herşeyi yok edilmiştir. Kral, kurtulanları Babil'e sürmüştür. Böylelikle Persler gelinceye dek ülke yetmiş yıl sessiz kalmıştır. (II. Tarihler, 36/17-21)

7.3. Babil Sürgünü ve I. Mabedin Yıkılışı (MÖ: 586/7)

Kutsal metinlere göre İsrail Kralları ve halkının başka ilahlara tapınmasından dolayı Tanrı tarafından cezalandırılarak Asur saldırıları altında kalmış ve nihayetinde devlet ele geçirilmiş ve İsraililer sürgüne gönderilmişti. Aynı zamanda Asur saldırılarının ve işgalinin tehlikesi altında yaşayan Yahuda ise yeni kurulmuş Babiller tarafından

Asurluların yıkılmasıyla kısa bir süre de olsa rahatlamıştı. Çok geçmeden Bâbil imparatoru Nebukadnessar'ın kral olmasıyla Yahudalılara baskı tekrar artmıştır. İlk dönemlerde temkinli siyaset izleyen Yahudalı krallar hem iç işlerinin karışması hem çevresel baskılar hem de Tanrı'nın öfkesini almalarından dolayı ağır imtihanlar yaşamışlardır. Yoğun saldırılar altında kalan Yahudalılar, kral Yahoyakim döneminde mağlup olmuş ve tutsak alınmıştır. Mabetteki eşyalar Babil Kralı Nebukadnessar tarafından Babil'e nakledilmiştir. (II. Tarihler, 36/5-8) Ardından Babil Kralı Yehoyakim'in yerine oğlu Yehoyakin'i üç ay gibi kısa süreden sonra ise akrabası Sidkiya'yı kral olarak atamıştır. Sidkiya'da idaresi döneminde, peygamberleri umursamamaya, Tanrı'nın da izinden gitmeyerek onun gazabını üzerine toplamıştır. İyice zayıflayan Sidkiya yönetimi son bir hamle yapmak isteyerek Babil'e karşı ayaklanmıştır. (II. Tarihler, 36/11-13) Lakin neticede Babil tarafından Kudüs M.Ö. 586/7 işgal edilmiştir. Kudüs ve Süleyman Mâbedi yağmalanıp tahrip edilmiştir. Yıkılan mâbedin içerisinde bulunan kutsal eşyalar da Bâbil'e götürülmüştür. (II. Kralar, 25/8-17) Halktan bağ, bahçe ve tarım işleriyle uğraşan bir kısım fakir halk bırakılmış, nitelikli kişiler, sürgüne götürülmüştür. (Yeremya, 52) Yahuda'da kalan bir kısım halk için Gedelya, vali olarak tayin edilmiştir. (II. Krallar, 25/22-26) Gedelya'nın kısa süre sonra öldürülmesi sonucu Yahuda'dan Babil'e ikinci büyük sürgün daha gerçekleştirilmiştir. Mabedin yıkılmasıyla birlikte içerisinde bulunan kutsal eşyaların yanısıra Yahudiler açısından hayli önemi haiz kutsal metinleri içerisinde barındıran Ahit

Sandığı'nın da Babil'e götürüldüğü, Maneşsa tarafından alındığı ya da saldırı esnasında paramparça edildiği rivayet edilmektedir. (Sack, 1991, s. 48)

Bet ha-mikdaş, yapıldığından itibaren Yahudiler tarafından çok değer verilen bir yapı olmuştur. Çünkü burası, asırlardır dinî, sosyal, hukuki, ekonomik vb. birçok alanda Yahudiler arasındaki birlikteliğin göstergesi, gücün, egemenliğin simgesi, Tanrı'ya bağlılığın nişanesi özelliğini taşımıştır. Ayrıca Yahudiler arasındaki kültürün devamlılığını temin eden bir kurum olarak kendisini hissettirmiştir. Bu mabed; dini, sosyal ve kültürel özellikleri bulundurmanın yanısıra birçok hususların tartışıldığı en yüksek mahkeme, Sanhedrin'i bünyesinde barındırmaktaydı. (Alon ve Levi, 1996, ss. 45-48) Ayrıca mabed kutsal metinlerde planları bizzat tanrı tarafından eliyle çizilen (Kristianpoller, 1948, s. 196) ve kendisinin isteği ile inşa edilen bir mekân olduğu için Yahudiler tarafından çok kıymetli görülmektedir. (I. Krallar, 8: 12-15; I. Krallar, 8/16)

Yahudi inancına göre tapınak Tanrı ile kulları arasındaki bağın sağlandığı tek mekândır. Bu nedenle, dün nasıl ise bugün de kutsal addedildiği için mabed şu an yerinde olmasa da mutlaka Yahudiler tarafından dünyanın neresinde olunursa olunsun ziyaret edilmesi gerekmektedir. (Grayzel, 1952, ss. 115-116)

Bet ha-mikdaş, Yahudilerin hayatlarının her safhasında dini vecibelerini gerçekleştirebildikleri yegâne yer olmasından dolayı tanrının da ebedi sembolü ve ayrılmaz bir unsuru olmaktadır. (Max ve Max, 1962, s. 65) Tapınağın tanrı tarafından yapılmasının istenmesi ve bizzat onun

eliyle inşa edilmesi, Tanrı Evi olarak algılanmasına dolayısıyla da bu mabedin ebedilik fikrinin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Böylelikle bu düşünceden ötürü mabedin yıkılmasının imkânsızlığı da Yahudilerce kabul görmüştür. (I. Krallar, 8/13) Bu inancın varlığı özellikle düşmana karşı mücadelelerin sürdürülmesinde önemli bir kazanım olmuş, bu sebeple Yahudiler mabedlerini korumada daha hassas davranmışlardır. (Alon ve Levi, 1996, s. 49) Fakat mabedlerinin yıkılması Yahudiler için telafi edilemez bir sorun haline gelmiştir. (Basalel, 2003, s. 46) Zira bu mekânın hem Yahudilerin Tanrı ile iletişime geçebildiği tek yer olması hem de ebedi devam edecek mekân olması onun eksikliğini düşünülmesini imkânsızlaştırmıştı. Bu yüzden, Kral Mabedi'nin yıkılması ve halkının sürgüne gönderilmesi, tanrının kendilerini koruyacağı fikri, Yahudilerin inançlarındaki tanrı nazarını da değiştirmiştir. Öyle ki Babil'de sürgün hayatı yaşayan Yahudilerin bir kısmı Yahudi Tanrısı Yahve'yi bırakarak Babil Tanrısı Marduk'a yönelmişlerdir. (Hezekiel, 20/30-44; Yiğitoğlu, 2011b, s. 231) Yahudilerin bu açmazı kutsal kitapta da eleştiri hususlarından bir tanesi olmuştur. Babil Tanrıları kutsal metinlerde istihzai tutumla hicivlenmiştir. (Hezekiel, 20/32; Yeşeya, 46/1-9; Hezekiel, 14/6)

Tanah'ta Babil sürgünü ile ilgili bilgiler çok fazla değildir. Ayrıca burada hem sürgünde hem de geride bulunanların dini yaşantılarıyla ilgili malumatlar da çok açık değildir. Haassaten Kudüs'te kalanların yaşantılarıyla ilgili bilgi neredeyse yoktur. (Kurt, 2006, s. 34) Fakat Kudüs'te mabedin faaliyetlerinin devam ettirildiğine dair bilgiler az

da olsa verilmektedir³; kalanların işgalcilerin boyunduruğu altında zor şartlarda kaldıkları, ekonomik vb birçok sıkıntılar çektikleri belirtilmektedir. (Yeremya 40; 41/7-8)

Sürgünle alakalı verilen bilgiler, Kutsal Kitap'ta yer alan bu dönemle ilgili baplardan hareketle verilmiştir. Örneğin kutsal kitapta zikredilen "onları uzaktaki ulusların arasına gönderdim, ülkeler arasına dağıttım. Öyleyken gittikleri ülkelerde kısa süre için onlara barınak oldum" (Hezekiel, 11/16) ifadesi Bâbil'de, Süleyman Mâbedi'nin yerine Yahudilerce yapılan yeni ibadet yerlerine yani sinagoglara ve dini faaliyet alanı olan yeni mekânlara işaret ettiği düşünülmektedir. Sürgün döneminde yapılan bu yeni ibadet yerleri ile Yahudilerin Babil topraklarında kurumsallaştığı görülmektedir. Gerçi Hezekiel Kitabı'nda zikredilen metinlerde Yahudi ileri gelenlerinin ve halkının Hezekiel'in evinde bir araya geldiği, halkın peygamberiyle istişarelerde bulunduğu belirtilmektedir. Hezekiel'in putlara yönelen İsrail halkının yüreklerini tekrar tanrıya sevketmeye çalıştığı vurgulanmaktadır. (Hezekiel, 14/1; 20/1) Hezekiel'in evinde gerçekleştirilen bu toplantılar zamanla daha çok programlı bir cemiyet haline gelmiştir. Bu cemiyetler günden güne sinagoların temelini oluşturmuştur.

Yahudilerin, Bâbil'de kaldıkları sürece dini inanç ve ibadetlerinin devamlılığında, kültürel bağların korunabilmesinde, bütün sıkıntılara rağmen varlıklarını idame ettirebilmelerinde hiç şüphesiz Yahudi dini liderlerin ve pey-

³ "Şekem'den, Şilo'dan, Samiriye'den sakallarını traş etmiş, giysilerini yırtmış, bedenlerinde yaralar açmış seksen adamın gelip Tanrı'nın tapınağında sunmak için tahıl, günlük gibi sunular" getirmeleri ve burada ibadet etmeleri anlatılmaktadır. (Yeremya, 41/4-5)

gamberlerin etkisi çok fazladır. Nitekim bu husus kutsal metinlerde gözlemlenmektedir. Sürgün süresince en önemli ibadet ve çeşitli ritüeller devam ettirilmeye çalışılmıştır. Bunlardan en önemlisi Yahudi olmanın işareti, Tanrıyla gerçekleşmiş ahdin nişanesi sünnet (Yaratılış, 17) ile cumartesi ayını 'şabat'tır. (Yeremya 17/19-27)

Bâbil esareti döneminde kültür, inanç ve ibadetlerin devam ettirilmesiyle ilgili tüm çabalara rağmen Yahudiler için çok önemli bir özelliğin ikinci bir plana düştüğü görülmektedir. Yahudilerin bu süreçte ana dilleri olan İbranice'yi tam anlamıyla koruyamadığı bu sebeple de onun yerine Aramca konuşmayı tercih ettiği bilinmektedir. (Yiğitoğlu, 2011a, s. 30)

Öyle ki dönemin resmi dili olan Aramca, Yahudiler arasında o denli yayıldığı için İbranice unutulmaya yüz tutmuştur. Bu durumun en önemli göstergesi sürgün dönüşünde kutsal kitabı anlayamamalarıdır. Bu sıkıntıyı çözebilmek gayesiyle Ezra, İbranice okuyup anlayan ve Aramca'ya çevirebilen kişilerden faydalanmıştır. Nehemya Kitabı, bu durumu izah etmek için Kutsal Kitap'ı Levililer'in okuduğunu, Yeşua, Şerevyta, Bani, Yamin, Akkuv ve diğerlerinin de metinleri halka açıkladığını ifade etmektedir. (Nehemya, 8/6-8.; Stein, 1948, s. 210)

Babil'de Yahudilerin karşılaştığı bir diğer önemli sorun da onların bazılarının Yahudi isimleri yerine Ezra ve Nehemya'da da zikredilen, Babil'e ait adların kullanılması olmuştur. (Smith-Christopher, 1997, ss. 26-27; Nehemya, 7; Ezra, 2) Bunların en göze çarpanı da sürgünden dönüş döneminde Yahudilerin başında olan isimlerin "Şeşbassar ve Zerubbabel" olmasıdır. (Ezra, 3/2)

Yahudilerin Aramca konuşmalarına karşın, din adamları ve peygamberlerin telkinleriyle, vaadleriyle yurtlarına dönme; Tanrı evini tekrar inşa etme gibi söylemler Yahudileri daha çok ümitvar kılmış ve bu, milliyetlerini korumada daha etkili olmuştur. Öyle ki sürgünde zorlanan ve kurtuluş arayan Yahudilerin bir kısmı, yakın bir zamanda Tanrı'nın söz verdiği vaadin gerçek olacağını ve bir mesihin geleceğini iddia etmişlerdir. Öyle ki kısa sürede bir "kurtarıcı"nın geleceğini söyeleyenler de olmuştur. (Baron, 1952, s. 118; Fohrer, 1975, ss. 309-311)

Babil'de sürgün hayatı yaşayan Yahudilerin bu sürece dini konularda fazlaca zorlanmadığı görülmektedir. Genel itibariyle Yahudi din önderlerinin rahatça faaliyet göstermeleri buna delil teşkil etmektedir. (Baron, 1952, s. 117) Yahudi seçkinleri olarak nitelendirilen bu dini önderler Kudüs'teki konumunu burda da devam ettirmişlerdir. (Yeremya, 29/3) Kutsal Kitap'a göre halkın çoğunluğu sürgün ediliği için dolayısıyla içlerindeki liderler de aynı şekilde sürgün edilmiştir; böylelikle aynı ekip Babil'e nakladılmıştır. Hezekiel, Daniel, Zekarya, Ezra, Nehemya gibi isimler sürgün döneminin önemli liderleridir. (II. Krallar 24/12-16) Babil sürgününün en önemli etkisi günümüz Yahudilerinin temelini atılması ve formulize edilmesi olmuştur. (Mein, 2001, s. 40) Ayrıca bu dönem Yahudiliğin milliyetçilik karakteristiğine dönüştüğü bir süreç de olmuştur.

Babil sürgünündeki Yahudilerin yaşayışları ve ibadetleriyle alakalı bazı malumatlarda farklılıklar gözlemlenmiştir. Örneğin, Azarya'nın Duası ve Üç Genç Adamın Ezgisi adlı deuterokonanik eserlerde mabedin, kralların ve pey-

gamberlerin yokluğundan yakınılırken (Azarya'nın Duası ve Üç Genç Adamın Ezgisi 15) kâhin Yehotsadak'ın (I. Tarihler 6/14) Nebukadnezzar tarafından Ribla'da öldürülmesi haricinde Yahudilere karşı sergilenmiş olumsuz bir muamelenin olmamasından söz edilmektedir. (II. Krallar 25/18–21; Yeremya 52/24–27) Mezmurlarda Babil ırmakları kenarında oturup Kudüs'ü andıkça ağlayan, kendilerinden şenlik isteyen zalimlerden ve Babil'in yıkılmasını sabırsızlıkla bekleyen Yahudilerden bahsetmektedir. (Mezmurlar, 137/1-9)

Sürgün dönemi bilgilerinde bazen Yahudilerin zorluk içerisinde yaşadığı, zulum altında kaldığı ifade edilirken bazen de rahat bir hayat idame ettikleri anlatılmaktadır. Genel olarak bakıldığında sürgün süresince Yahudilerin mutlaka çeşitli zorluklar yaşadığı bir gerçektir. Lakin onların bu topraklarda köle muamelesi görmediği ve Babil halkı gibi yaşam sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Sürgünün hapis hayatı olmadığı fakat çeşitli sıkıntıların yaşandığı bir süreç olduğu hakikattir. Nitekim sürgündekiler günlük yaşantılarında özgürce hareket edebilmekte fakat iş gücü anlamında icbari bazı fillere maruz kalabilmektedir. (Smith-Christopher, 1997, s. 23) Babil'deki sürgün topluluğunun, dini personelin, Kasifya gibi bir yerde Yahudi dini ritüellerini gerçekleştirebildiği, zanaatkârların da projelere dâhil olarak kraliyet topraklarının kiracıları haline gelebildiği öne sürülmektedir. (Smith-Christopher, 1997, s. 23) Öyleki metinlerde Yahudilerin bağ bahçe, ev, tarla ve hayvan sahibi oldukları ve içlerinde hayli varlıklı kişilerin olduğu ifade edilmektedir. (Ezra, 2/64-67; Nehemya, 7/66-69) Söz konu-

su bilgilere bakıldığında Yahudilerin sürgün yaşantılarının çok da zor koşullar altında olmadığı ortaya çıkmaktadır.

8. Sürgün Dönüşü ve II. Mabedin İnşası Dönemi

Babil ve Pers dönemleri, bilgi eksikliği açısından belirsizliğini korumaktadır. Kaynakların yetersizliği yaşanılmış hadiselerin aydınlatılmasında yeterli düzeyde değildir. Hiç şüphesiz Babil'den dönüşle ilgili en geniş malumat Kutsal Kitap'ın Ezra bölümünde yer almaktadır. Buna ilaveten sürgünden dönüldükten sonra ve mâbedin yapılmasına zemin oluşturan Pers dönemiyle ilgili bilgiler Nehemya ve Daniel Kitapları'nda yer almaktadır.

Babil sürgün dönemi, Yahuda'nın işgali ile başlar, Perslerin Babil İmparatorluğu'nu yıkması ve Kudüs'e dönüşle son bulur. Pers İmparatorluğu ise Koreş'in (539) Babil'i ele geçirmesinden, İskender'in (332/331)'de Sur (Tyre) kentini alıp Perslere son vermesine kadar devam etmiştir. Bu süre zarfınca Yahudiler, Pers hâkimiyeti altında hayatlarını sürdürmüşlerdir. Kutsal metinler, Babil sürgünü sonrasındaki Yahudiler ve onların yeniden yapılanması ve hayata tutunması üzerinde durmaktadır. Özetle kutsal metinlerde anlatılanlar genellikle sürgüne gidenler ve sürgünden dönenler üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Yahudi tarihi açısından bu dönemle ilgili mevcut kaynaklar çok mühim bazı gelişmelerin yaşandığını göstermektedir. Sürgünden dönüşün ilki, Koreş'in (MÖ. 538) fermanı ile mümkün olmuş ve Daryus (MÖ. 521-485), Artahşaşa (MÖ. 464-423) ve II. Artahşaşa (MÖ. 404-358) zamanlarında da bölüm bölüm Kudüs'e dönüşler devam etmiştir. (Thomp-

son, 1998, s. 105) Yahudi tarihi açısından Koreş çok önemli bir şahsiyettir. Özellikle o İsrail'i korumak ve belli bir görevi ifa etmek için Tanrı tarafından bizzat seçilmiş kişi olarak gösterilmektedir. (Yeşaya 45:1-13) Koreş'in bu vazifesi hiç şüphesiz Yahudilerin sürgünden kurtarılması ve Tanrı'nın tapınağının tekrardan hayat bulmasıydı. (II. Tarihler, 36/22-23; Ezra, 1/ 2-4)

Tanrı, sürgün dönüşünde Yahudilerin normalleşmelerinin ve çekilen bütün zahmetlerin sebebinin mâbedin olmayışından kaynaklandığını ifade etmektedir. Bütün bu yaşanan zahmetlerin ortadan kaldırılması için mâbedin tekrar ihya edilmesi gerekmektedir. Bu husus Hagay Kitabı'nda "Çok çektiniz ama az biçtiniz; yiyorsunuz ama doymuyorsunuz, içiyorsunuz ama kanmıyorsunuz, giyiniyorsunuz ama ısınmıyorsunuz; maaşlarınızı alıyorsunuz fakat paranızı sanki delik bir keseye koyuyorsunuz" ifadeleriyle somutlaştırılmaktadır. (Hagay, 1/5-8) Davud soyundan gelen ve Yehuda'ya vali olarak atanan Zerubabel liderliğinde mabedin temelleri atılmış Darius'un krallığında da mabedin tamamlandığı belirtilmektedir. (Hagay, 1/14; Maxwell ve Hayes, 1986, s. 448))

Yahudiler açısından yeni bir dönemin başlangıç noktasını teşkil eden mabedin ikinci kez yapımı kaçınılmazdı. Çünkü mabed Yahudilerin birlikliğinin, gücünün yegâne simgesiydi. Bu dönem, Yahudilerin yeniden normale dönüşünün, hayata tutunmanın, Tanrı'ya bağlılığın bir dönüm noktasıydı. Öyle ki Kral Süleyman'ın inşa ettiği bu kutsal tapınağın Babillerce yıkılması Yahudilerde, telafisi mümkün olmayan dini, ictimai ve duygusal anlamlarda birçok

boşluğun oluşmasına sebep olmuştu. Mabedin eksikliğine yaşayan Yahudiler her zaman bu mabedin yeniden inşası ümidiyle yaşamışlardır. Gönüllerinde bu tapınağın yokluğunu her daim hissetmişlerdir.

Bâbil'in yıkılması ve Pers Kralı Koreş'in fermanı ile Yahudalılar tapınağın yapımında yeniden gayretlenmişlerdir. Bâbil, Yahudalıların başına Şeşbassar'ı vali olarak tayin etmiştir. Koreş: "Tanrı'nın tapınağını eski yerinde yeniden kur, bu kapları al, gidip Kudüs'teki tapınağa yerleştir" demiştir. Böylece Şeşbassar Kudüs'teki tapınağın inşasına başlayarak kutsal eşyaları mabede götürmüştür. (Ezra, 5/15-16)

Kutsal Kitap'ta mabedin inşası ile bilgilerde de farklı malumatlar mevcuttur. Mabedin temelini Zerubabel tarafından atıldığı ve yine onun tarafından bitirileceği belirtilirken (Zekeriya, 4/8-10), Şeşbassar'ın Kudüs'teki mâbedin temelini attığı ve o günden itibaren işlerin henüz tamamlanmadığı bilgisi vardır. (Ezra, 5/16). Diğer taraftan bir diğer metinde ise 'Yosadak oğlu Yeşu ve kâhin olan kardeşleri, Şealtiel oğlu Zerubbabel'le kardeşlerinin yeniden mabedi yaptılar' (Hagay, 1/14) ifadesi kullanılmaktadır.

Netice itibariyle, mabedin temelini kim tarafından atıldığı bilgisi kesin değildir lakin Şeşbassar, Yosadak oğlu Yeşu ve Zerubabel isimleri farklı metinlerde zikredilmektedir. (Ezra, 5/16; Ezra, 3/2, 6; Zekeriya, 4/8-10) Mabed tüm engellemelere ve sıkıntılara rağmen Darius'un krallığı döneminde tamamlanmıştır. (Ezra, 4/5)

Kral Koreş'in fermanı ile Kudüs'e büyük göç başlamış ve Kral I. Artahşasta döneminde ise Babil'den Yahuda'ya

yeni bir göç dalgası daha gerçekleştirilmiştir. (Ezra, 7/6) İmparator tarafından Yahudaların başına Ezra önderlik yapmıştır. Lakin Josephus'da, Ezra'ya dönüş izni veren kralın Ahasveros olduğu ifade edilmektedir. (Josephus, 1998, 11:5/1) Babil'den Ezra önderliğinde Kudüs'e gönüllülerle birlikte dönüş gerçekleşmiş ve bu sayının kutsal kitapta belirtilen rakamlardan ilkinde oranla çok fazla olmadığı anlaşılmaktadır. (Ezra, 2)

Ezra Kitabı'nda Kral Artahşaşt'a'nın Ezra'ya ve dileyen kişilerin Kudüs'e gitmesi yönünde ferman verdiği ifade edilmektedir. Ayrıca bu fermanla Ezra'ya, yardımcı olmak maksadıyla yedi yardımcı ve hazineden mabede Tanrı adına takdime sunması için de kıymetli hediyeler vermiştir. Bütün bu söylenenlerin göklerin ve yerin tanrısının krala ve çocuklarına öfkelenmemesi için yapılması istenmektedir. (Ezra, 7/6-25) Ezra önderliğinde Kudüs'e gelenlerin sayısının az olması konusunda farklı bilgiler mevcuttur. Bunların, Yahudaların yaşantılarının Babil'de rahat olması, Kudüs'un tahrip edilmesi, bir kısmının dönüş zamanının gelmediği ve ilahi emir beklemesi gibi nedenlerden dolayı olduğu yönündedir. (Kurt, 2006, s. 88)

Yahuda'ya vali olarak görevlendirilen Nehemya ile Levililerden Ezra, Pers Kralı'nın desteği ile Kudüs'te yeni yapılanmaya başlamış Tevrat'ın kuralları ışığında yeni bir sivil oluşum hayata geçirmiştir. Ezra'nın Tevrat'ı yeniden okumasıyla birlikte kaidelerin tekrar tesis edilmesi son derece önem arz etmektedir. Böylece Yahudiler arasında bazı dini uygulamaların yanında şabat ayinine önem verilmiş, yabancılarla evlilikler de yasaklanmıştır. (Nehemya 8-10) Samiri-

lerin de dışlandığı bu dönem, Yahudilerin etnik kimliklerinin daha da belirginleştiği bir başlangıç olmuştur. Ezra'nın eve dönüş sonrasında Tevrat'ı tekrar okuması, Yahudilerin dini, sosyal birçok yaşantılarında onun etkisinin olması onları sistematize etmesi bakımından onu ikinci Musa nitelmesiyle hayli önemli bir konuma yükseltmiştir.

Ezra, Yahudialıları dini yönden sistematize ederken, Nehemya'nın da Kudüs'ü, duvarlarını, tapınaklarını imar etmesi ve sosyal reformlar yapması kayda değerdir. (Nehemya, 10/28-39; 12/47) Bu iki liderin gerek Tanah'ta gerekse tarih kitaplarında verilen malumatlara göre; tarih, Kudüs'e geliş, yaptıkları faaliyetler gibi hususlar tartışmalı olsa da Yahuda'ya katkısının ve etkisinin büyük olduğu görülmektedir. Kutsal metinlerdeki ifadeler, genellikle her iki liderden bahsetmektedir, Nehemya'nın genel olarak şehrin ihyası, Ezra'nın ise halkın manevi yönden iyileştirilmesi ve kuralların tesis edilmesi için çaba sarf ettikleri yönündedir. (Nehemya 1, 2; Ezra, 9,10)

9. Helenleşme

"Helenizm" ve "Helenleşme" terimleri, Yunan (Grek) kültürünün Doğu'yu nasıl etkilediğini belirtmek için sıklıkla birbirinin yerine kullanılır. Helenizm, Yunan kültürünü, Helenleşme ise bu kültürün diğerleri üzerine etkisini tanımlamaktadır. Helenizm, belirgin biçimde klasik Grek kültürünün uyumudur; Helenleşme ise hem Doğu hem de Batı bileşenlerini içeren Helenistik çağın daha geniş kültürel sarmalını ifade eder. Helenizm, bilinçli bir şekilde kültür, gelenek ve birikimini benimseme sürecini ve bu tür

kasıtlı bir sürece ne tür politik, sosyal ve sembolik imalar gelirse gelsin içselleştirilmesini tanımlar. Helenleşme, bir kültürün, genellikle bilinçaltı düzeyinde daha geniş bir şekilde aşılmasıdır. (Levine, 1998, s. 17-18)

HelenistikDönem“Helenleşme”,Persimparatorluğu’nun Büyük İskender (MÖ. 356-323) tarafından yıkılıp Babil’in ve Kudüs’ün ele geçirilmesiyle başlayan bir süreçtir. Antik Yunan ve Roma etkisinin hâkim olduğu bu dönem 3. Asır sonlarına kadar devam edecek şekilde Helenistik dönem olarak nitelendirilmektedir. İskender’in vefatıyla devletin toprakları prensleri tarafından bölünmüştür. Antigonus Asya’yı, Selevkos Babylon’u, Lysimachus, Hellespont’u, Cassander Makedonya’yı, Lagus’un oğlu Ptolemi Mısır’ı ele geçirmiştir. Yahudiler Mısır merkezli Ptolemi (MÖ. 320-198), ardından Suriye Slevkos krallıkları (MÖ. 198-164) tarafından idare edilmiştir. (Josephus, 1998, 12:1/1)

Kudüs, III. Darius’un krallığı döneminde Makedonların saldırısına uğrayarak ele geçirilince Yahudiler çeşitli bölgelere dağıtılmıştır. Özellikle Ptolemi, Yahuda’nın dağlık bölgelerinden, Kudüs ve Samiriye civarından ve Gerizim Dağı yakınlarındaki yerlerde yaşayanların hepsini Mısır’a götürüp onları oraya yerleştirmiştir. (Josephus, 1998, 12:1/1) Böylelikle var olan Filistin Yahudiliği’nin yanında Mısır (İskenderiye) Yahudiliği de oluşmuştur. Burada yüz yirmi bin civarında Kudüs’ten gelen Yahudilerin özgürleştirildiği Josephus tarafından ifade edilmektedir. Mısır döneminde Ptolemi Philadelphus, Yahudi Yasasını tekrar yorumlatmış, Yunanca’ya çevrilmesini sağlamıştır. Yahudi yasalarının çevirisinin yapılar yorumlanmasında ve Yahudilerin azad edil-

mesinde kralın en yakın dostu olan Aristeas'ın önemli bir etkisinin olduğu belirtilmektedir. (Josephus, 1998, 12:2/2) Kral Ptolemi, başkahin Elezar'a Yahudi yasasının bir yorumunu ve onu İbranice'den Yunanca'ya tercüme ettirerek kitaplığına koymaya karar verdiğini bu sebeple onu yorumlayabilecek bilgili her kabileden âkil olan yaşlı altı kişiyi seçerek göndermesini istemiştir.⁴ Bunu yaptığı takdirde kendisinin şanslı bir kişi olacağını da ayrıca belirtmiştir. Aristeas'ın mektuplarında yukarıda zikrettiğimiz anlatımlara yakın ifadeler bulunmaktadır. Ptolemy kralı Philadelphus'un kitaplara merakının olması nedeniyle Demetrius'u bütün kitapların toplanıp kütüphanesine kaydedilmesi için görevlendirmiştir. Demetrius, Kral'a Yahudi Yasalarının da kayda değer bilgiler içerdiğini ve bunların tercüme edilerek kütüphaneye eklenmesinin önemini aktarmıştır. Böylelikle Kral, Yahudi yasalarının tercümesi ve yorumlanması faaliyetlerine müsaade etmiştir.⁵ (Josephus, 1998, 12:2/5; Letter of Aristeas, 35-40.) Netice itibarıyla Ptolemi Kralı tarafından Yahudi yasaları tercüme edilmiştir. Bu, Tanak'ın 'Pentatök' bölümünün İbranice'den Yunanca'ya çevirisini kapsayan bir tercümedir.⁶

Yahudi yasalarının Yunanca'ya çevirilmesi Helenistik kültürün Yahudiler üzerinde çok fazla etkisinin olduğunu,

⁴ Bkz. Letter of Aristeas, 47-50. Kabilelerden seçilerek gönderilen kişilerin toplam sayısı isimleriyle birlikte zikredilerek 72 olarak ifade edilmektedir.

⁵ Letters of Aristeas ile ilgili referanslar için bkz. <https://www.ellopos.com/blog/4508/letter-of-aristeas-full-text-in-greek-and-english/>

⁶ Erken dönem Yahudi kaynakları, Septuagint'i Pentatök ile sınırlandırırken; Justin (ö. 165) ile başlatılan II. Yüzyıl Hıristiyan literatürü ise Hıristiyanlarca kabul edilen kitapların Yunanca çevirisinin tamamını ifade etmektedir. (Aykıt, 2012, s. 167)

ayrıca İbranice'nin Yahudi toplumunda unutulmaya yüz tuttuğunu göstermektedir. Gerek Letter of Aristeas'da gerekse Josephus'da Septuagint'in çevirisi ile ilgili malumatlar incelendiğinde Ptolemy Krallığı'nda Yahudilere hayli önem verildiği, birçok haklar sunulduğu görülmektedir. Ayrıca bu çevirinin Tanrı'nın inayetiyle yapıldığı da vurgulanmaktadır.

Büyük İskender'in Makedon kumandanı olan ve onun ölümünden sonra Diadoka savaşlarında kendi ismiyle imparatorluk kuran Selevkos, Yahudileri; Antakya, Suriye ve başkentte iskân etmiş ve onlara bazı ayrıcalıklar tanımıştır. Bu bölgelere yerleştirilen Yahudiler, Helenistik geleneğin tesiri ile Diaspora Yahudiliğini oluşturmuşlardır. Yahudilik ile Helenizm arasındaki İskenderiye'de yaşanan bu sıkı münasebet uzun ömürlü olmasa da iki yüz elli yıl boyunca, sonradan gelişen tüm diğer diaspora kültürleri kadar enerjik, faal ve yaratıcı olmuştur. (Schama, 2015, s. 144)

Batı dünyasındaki kozmopolit bir ortam göz önüne alınarak mukayese edildiğinde, bu dönemlerde Yahudiler nispeten özgürce ve engelsiz, politik ve kültürel rahatlık elde etmişlerdir. Helenistik dönemde Yahudiler sadece daha geniş toplumla bütünleşmekle kalmamış, aynı zamanda dış dünyanın birçok unsurunu evlerine, teşkilatlarına, okullarına ve sinagoglarına da getirmişlerdir. (Levine, 1998, s. 3)

10. Haşmoniler (Makabeler) Dönemi

Haşmoni Krallığı, Kudüs merkezli, M.Ö. 140-37 yılları arasında Filistin bölgesinde, Harun'un neslinden gelen, ko-henlerce kurulmuş bir Yahudi devletidir. (Richard ve Bloch,

2007, s. 258-259) M.Ö. 200 senesinde III Antiyokus'un Filistin topraklarını işgal etmesiyle burada Slevkos yönetimi hâkim olmuştur. IV. Antiyokus kral olduktan sonra gücünü artırmak amacıyla Mısır'ı işgal etmiştir. Antiyokus daha sonra büyük kuvvetlerle Kudüs'e yürümüş, tapınağı işgal edip, altın sunağı ve kandili yok etmiştir. Değerli madenleri ve kutsal eşyaları da alıp memlekine götürmüştür. Çok geçmeden büyük kuvvetlerle vergi toplamaya gelen memurlar Kudüs'ü tekrar yağmalamış, tapınağı kirletmiş, insanların bir kısmını esir alıp bir kısmını ise öldürmüştür. Zaman içerisinde Yahudilere şartları ağırlaştıran kral, putperestlikle ilgili uygulamaların benimsenmesini de emretmiştir. Bu sebeple çok sayıda Yahudi putperest olmuş, onlar adına kurbanlar sunmuştur. Öyle ki; tapınakta Yahudi yasalarına göre kurban kesimi ve dökmelik takdimeler sunulması yasaklanmıştır. Yahudilere ait kutsal şabat günleri, bayramlar, tapınak ve kâhinler yok sayılmıştır. Putlar için tapınaklar, sunak ve türbeler yapılmış, domuz ile necis hayvanlar onlar adına kurban edilmiştir. Hatta çocuklarını sünnet ettirenler de cezalandırılmıştır. (I. Makabeler, 1/1-64)

Sıkıntının üst seviyelerde olduğu bu günlerde Yoarib soyundan bir kâhin olan Şimon oğlu, Yuhanna oğlu Matatias, Kudüs'ten Modin'e yerleşmiştir. Matatias'ın, Yuhanna, Simon, Yahuda (Makabe), Elazar, Yonatan isimli beş oğlu vardı. Matatias halk tarafından saygı duyulan ve sözü dinlenen bir kişi idi. Yahuda'da ve Kudüs'te işlenen günahları görünce evlatları ile günlerce yas tutmuşlardı. Kral'ın memurları Yahudileri denetlemek ve putlara kurban kesmek için Modin Kenti'ne gelmiş ve Matatias'a "Sen

bu kentte büyük ve saygı gören bir öndersin oğulların ve kardeşlerin seni destekliyor, tüm uluslar gibi sen de kralın bildirisine uy, burada bu işi ilk olarak sen yap, kral tarafından onurlandırılacak ve altın, gümüşle ödüllendirileceksiniz” (I. Makabeler, 2/17-18) diyerek seslenmiştir.

Matatias ise: “Kralın yönetiminde yaşayan her ulus ona boyun eğip atalarının dinini bıraksa ve kralın bildirilerine uysa bile, oğullarımla, kardeşlerimle birlikte ben atalarımızın antlaşmasına uyacağım. Yasaya ve buyruklarına uymamaktan Tanrı bizi korusun. Kralın buyruklarına gelince, onlara uymayacağız: Doğru yoldan ayrılmayacağız, kendi dinimizden dönüp sağa ya da sola sapmayacağız” demiştir. (I. Makabeler, 2/19-22)

Matatias, Modin sunağında kurban kesmek isteyen bir Yahudiyi ve kralın ulağını öldürmüştür. Ardından “Yasayı tüm yüreğiyle isteyip antlaşmaya bağlı olanlar gelsin ve beni izlesin” diyerek tüm mal varlıklarını bırakarak, erdem ve adalet isteyen çok sayıda kişi ile kentin tepelerine kaçmışlardır. Bir şabat günü kralın askerleri buradaki Yahudileri kuşatmış ve binlercesini kılıçtan geçirmiştir. (I. Makabeler, 2/23-38)

Matatias’la arkadaşları cereyen eden bu haberi duyunca üzüntü içerisinde yas tutmuşlardır. Kalanlarla birlikte şabat günü de olsa putperestlerle çarpışılması gerektiği hususunda anlaşarak silahlı bir güç kurmuşlardır. Yahudilerden günah işleyenleri ve dininden dönenleri şiddetle cezalandırmışlardır. Sünnet olmayanları sünnet ettirmişlerdir. Kentte putperestliğe dair ne varsa onları yok etmeye gayret etmişlerdir. (I. Makabeler, 2/39-48) Matatias’ın ölümün-

den sonra Makabe lakabıyla tanınan Yahuda, babasının yerini almış ve Yahudalılara önderlik yapmıştır. Babasının izinden giden ve hızlı ilerleyişini duyan Suriye ordusu komutanı büyük bir ordu hazırlayarak Yahudileri yok etmek isterken mağlubiyeti yaşamıştır. (I. Makabeler, 3/1-23)

Yahuda'nın ismi kral Antiyokus'a kadar ulaşmıştır. Kral Yahudiyeyi yok etmesi için ailesinden soylu bir kişi olan Lisias'ı görevlendirmiştir. Kral'ın Yahuda'ya saldırıya üzere ordugâh kurduğunu gören Yahuda ve kardeşleri Mispa'da bir araya gelerek saldırıya kararı almıştır. (I. Makabeler, 3/24-60) Netice itibariyle Yahuda ve neferleri, Lisias'a bağlı askerlerin bir bölümünü yok etmiş ve çokça ganimet elde etmiştir. Yaklaşık bir sene sonra Lisias kuvvetli bir ordu hazırlayarak tekrar saldırıya istemiş, nihayetinde Yahuda'nın askerlerince tekrar mağlup edilmiştir. Lisias ise Antakya'ya daha büyük birlikler toplamak üzere geri çekilmiştir. Yahuda ve kardeşleri tapınağı onarmak için harekete geçmiş, putperestliğe dair bütün izler kaldırılmış, tapınak onarılarak ibadete hazır hale getirilmiştir. Tapınağın çevresinde bulunduğu surlar da kuvvetlendirilmiştir. Yahudalılar büyük sevinçlerle takdimelerini icra etmişlerdir. (I. Makabeler, 4/1-61)

IV. Antiyokus, Babil topraklarında melankoli nedeniyle rahatsızlanıp ölmüştü, haberi duyan Lisias IV. Antiyokus'un oğlu Eupator'u kral yapmıştır. O esnada Yahuda ise putperestlerin elinde olan Kudüs'ü muhasara etmişti. Bunu duyan V. Antiyokus (Eupator) güçlü bir ordu ile Yahuda ve kardeşlerine karşı fillerle donattığı orduyla mücadeleye başlamış ve Lisias ile V. Antiyokus savaşı devam ettirme-

den Yahudilerle anlaşma yapmak durumunda kalmış ve Antakya'ya çekilmiştir. (I. Makabeler, 6/1-63)

Roma'dan kaçan Dimitrios, Antiyokus'la Lisias'ı tutuklatıp öldürtmüş ve kendisi kral olmuştur. Başa geçer geçmez Yahuda'da olup bitenleri öğrenen kral orada bulunan Yahuda, kardeşleri ve destekçilerini yok etmek istemiştir. Bu sebeple koyu Yahudi karşıtı kumandanlarından Nikanor'u görevlendirmiştir. Nikanor tapınağa girerek Yahuda ve kardeşlerinin teslim edilmesini istemiştir. Sonra Kudüs'ten ayrılıp Beythoron'da kamp kurmuştur. Yahuda ve destekçileri ise Nikanor üzerine yürümüş ve giriştiği savaşta Yahuda galip gelmiştir. Bu mücadelede Nikanor ve askerleri öldürülmüştür. Yaşanan durumdan dolayı Yahudalılar adar ayının on üçüncü gününde bu zaferi düzenli kutlamaya karar vermişlerdir. (I. Makabeler, 7/1-50)

Yunan baskısı altında bulunan Yahuda ve kardeşleri dönemin güçlü devletlerinden olan Roma'nın desteğini almak amacıyla Eupolemus ile Yason'u elçi olarak göndermiştir. Nihayetinde "Yahudi ulusu Roma'nın müttefiki olarak harekete geçecek ve tüm içtenliğiyle gerektiği gibi davranacaktır" (I. Makabeler, 8/25) şeklinde karşılıklı anlaşmaya varılmıştır. Böylelikle kısa süreli de olsa Roma'nın himayesi altında hayat sürmeye devam etmişlerdir. Roma, Yunan kralına Yahudalılara yapılacak herhangi bir tecavüz durumunda karşılık verileceğini de belirtmiştir. (I. Makabeler, 8/32)

Önceden Yahuda'ya gönderdiği Nikanor'un ordusunun yenildiğini öğrenen Kral Dimitrios, Bakkides ve Alkimos'u ikinci kez Yahuda ülkesine göndermiş ve Yahuda ile kardeş-

lerine karşı savaştırmıştır. Neticede Yahuda bu mücadelede öldürülmüştür. Büyük sıkıntı içerisinde olan Yahudalılar, Yahuda'nın kardeşi Yonatan'ı lider olarak seçmiştir. Yonatan, Bakkides ile savaşmıştır. Beytbasi kuşatmasında Yonatan, Bakkides'i mağlup ederek onunla anlaşma yapmıştır. Böylelikle rahat nefes alan Yonatan İsrail'i putperestlerden temizlemiştir. (I. Makabeler, 9/58-73)

Antiyokos oğlu İskender Ptolemis'in, Yonatan'a karşı iyi niyetini duyan Dimitrios ondan önce davranarak Yonatan'a, ordu toplama yetkisi gibi bazı haklar sunduğunu, sulh içerisinde yaşanması konusunda talimatlar verdiğini belirten mektup göndermiştir. (I. Makabeler, 10/1-14) Kral İskender, Dimitrios'un Yonatan'a verdiği hakları öğrenince Yonatanla dost olmayı istemiş, onu başkahin olarak atamış ve kendisini kralın dostu olarak nitelendirmiştir. (I. Makabeler, 10/15)

Dimitrios, İskender'in bu faaliyetlerini öğrenince Yonatan'a ve Yahudalılara verilen hakların genişletildiğini, Kudüs'ten el çekileceğini, mabedin özgür olacağını ve madden de destekleneceklerini belirtmiştir. Fakat Dimitrios'un yaptığı kötülükleri anımsayınca Yonatan, bu teklifi reddederek İskender'in yanında yer alacaklarını beyan etmiştir. (I. Makabeler, 10/22-45) Çok geçmeden iki kral (İskender-Dimitrios) savaşmış ve nihayetinde İskender, Dimitrios'u öldürtmüştür. Akabinde İskender, Mısır kralı Ptolemi'nin kızıyla evlenerek damadı olmuş, krallığını güçlendirmiştir. Kral İskender Yonatan'ı genel vali olarak atamıştır. (I. Makabeler, 10/46-66)

Babası Dimitrios'un ölümüyle oğlu Dimitrios (II. Di-

mitrios) başa geçmiş İskender ile mücadelelere babasının kaldığı yerden başlamış ve Mısır Kralı Ptolemi ile güçleri birleştirmiştir. İskender'in ölümünden iki yıl gibi kısa bir süre sonra Ptolemi'de vefat etmiştir. Dimitrios kral olduktan sonra Yonatan'la görüşüp kendisinin kâhinliğini ve idareciliğini onaylayarak çeşitli ayrıcalıkları tanımıştır. Fakat Dimitrios vermiş olduğu tüm vaadlere rağmen sözünde durmamasından dolayı Yonatan'la arası açılmıştır. Bu sebeple Yonatan, Dimitrios'a karşı hamlelerde bulunmuştur. (I. Makabeler, 11/1-74)

Yonatan, Romalılarla kardeşi Yahuda zamanında yapılan anlaşmayı yenilemek ve Roma'nın desteğini alıp dost olmak için ulaklarla İspartalılara ve çeşitli yerlere mektuplar göndermiştir. İskender'i destekleyen ve Dimitrios'a karşı olan Trifo İskender'in oğlu Antiyokus'u kral olarak kullanmak istiyordu. Buna ilaveten Antiyokus'u da saf dışı bırakarak Asya Kralı olma niyetiyle hareket ediyor ve çevresinde bulunan güçleri yok etmek gerektiğini düşünüyordu. Bu nedenle Trifo, Yonatan'a vaadlerde bulunarak onu etkisizleştirip rehin almıştır. (I. Makabeler, 12/1-53)

Trifo'nun Yahudayı ele geçirip yok etmek amacıyla büyük bir ordu topladığını ve halkın korku içinde olduğunu duyan Simon, Yonatan'dan boşalan yönetimi devralmıştır. Lakin Trifo, 'kardeşine Yonatan'ın kraliyet ailesinde görev yaparken borçlarının olduğunu ve bu nedenle alıkonulduğunu' söyleyip bu borcun ödenmesini istemiştir. Simon ise buna inanmadığı halde Yonatan'ın iki oğluyla birlikte yetkilileri Trifo'ya göndermiş fakat Yonatan serbest bırakılmamış aksine öldürülmüştür. (I. Makabeler, 13/1-23)

Trifo, daha önceleri tahtta gözü olduğu ve Asya kralı olmak istediği için genç Antiyokos'u öldürtmüş ve kendisini kral ilan etmiştir. Ayrıca Trifo, Yahudalıları yok etmek istediği için ilerleyişini sürdürmüştür. Simon ise II. Dimitrios'a mektup göndererek Trifo'ya karşı kendisinden destek talep etmiştir. Kral Dimitrios, Yahudiye'de bulunanların vergilerini affetmiş, topraklarını iade etmiş ve birçok hususta haklar tanımıştır. Böylelikle İsrail'de putperest yönetim yüz yetmiş yılında son bulmuştur. (I. Makabeler, 13/31-41) Simon Dimitrios'tan aldığı destekle rahatlamış olarak Gazar'ı ve Kudüs'te bir kaleyi ele geçirmiştir. (I. Makabeler, 13/43-53) Simon, kardeşleri Yahuda ve Yonatan'ın Roma ile yaptığı anlaşmayı yenilemiş böylelikle Roma'nın da desteğini kazanmıştır. (I. Makabeler, 14)

Simon döneminde yapılan bu faaliyetler ve komşu kraların sağladığı haklar ile güçlenen hanedanlık Haşmoni Krallığı olarak kabul görmüştür. Özellikle Dimitrios'un Simon'a ve hanedanlığa verdiği destek Yahudiler açısından son derece önemlidir.

VII. Antiyokos atalarının topraklarını tekrar ele geçirmek ve devletini Trifo'nun elinden almak için Simon'a mektup göndermiştir. Simon'a atalarının verdiği birçok haklara ilave olarak kendi paranın basılması, tapınağın hür olması, vergilerden muaf olma gibi birçok hakkın sağlanacağını bildirmiştir. (I. Makabeler, 15/1-14) Fakat VII. Antiyokos krallığını elde etmek ve kendi gücünü arttırmak için Simon'a sağladığı bu hakları vermişti. Çok geçmeden bütün imkânları iptal ederek Simon'dan, elde tuttuğu topraklardan çıkmasını ve vergilerin ödenmesini istemiştir. Kıyı

bölgesi komutanı olan Sendebus, Yanbiya'ya gelerek insanları tedirgin etmiş, Yahudiye'yi ele geçirmiş çokça insanı kılıçtan geçirmiştir. (I. Makabeler, 15/25-41) Simon ve evlatları çok geçmeden toparlanarak Sendebus'la mücadeleye girişmiş ve onu geri püskürtmüştür. Başkahin'in damadı Abubus oğlu Ptolemi, Eriha Ovası'na askeri vali atanmıştır. Abubus oğlu Ptolemi kendi yaptırdığı kalede Simon ve evlatlarını (Matatiyas, Yahuda) kaleye çağırılmış ve onları sarhoş ettikten sonra katletmiştir. Bu esnada Sendebus ile mücadele halinde olan Simon'un komutan olarak atadığı Yuhanna hayatta kalmıştı. (I. Makabeler, 16/11-24)

Simon oğlu Yuhanna Hirkanus'un yönetime oturmasıyla birlikte Galile'nin (Celile) kuzeyinden Masada, Akdenizden Ürdün bölgeleri ve Samiriye ele geçirilerek hanedanın toprakları olabildiğince genişletilmiştir. (Bickerman, 1949, s. 151) Lakin bu ilerlemeye karşın ülke içerisinde cereyan eden Ferisi ve Saduki çekişmesi de patlak vermiştir. Ölümünden önce hanımının kral, oğlunun ise kohen olmasını istemesine rağmen oğlu Aristobulus (M.Ö. 104-103) buna karşı gelerek kendisini kral ilan etmiş; ancak bir sene kadar tahtta kalamamıştır. Aristobulus, kardeşlerini hapse attırmıştı. Lakin ölümüyle onun karısı Salome tarafından hapisten çıkartılarak Aleksander Yanay (M.Ö. 103-76) krallığı devam ettirmiştir. (Josephus, 1998, s. 12/1) Yönetimi sırasında Aleksander Yanay'ın Ferisilerle arası bozulmuş ve onlara karşı bir kuşatma sırasında öldürülmesi üzerine oğulları II. Aristobulus (Yahuda) ve II. Hirkanus yerine eşi Salome Aleksandra⁷

⁷ Aleksander Yanay'ın eşi Salome, Yunanlılar tarafından Aleksandra olarak adlandırılmıştır. (Josephus, 1998, 12:1)

(M.Ö. 76-67) yönetime geçmiştir. Kraliçeliği boyunca dokuz yıl Ferisilerle olan ilişkilerini güçlendirerek idaresini kuvvetlendirmiştir. Hırkanus yönetimden pek fazla anlamadığı için annesi onu başkahin yapmıştır. Ayrıca Hırkanus'da Ferisilerle arasını sıcak tutmaya çalışmış ve onların her isteğini yerine getirmeye çalışmıştır. Josephus'a göre, Ferisiler yönetimde o kadar ileri gitmişlerdi ki neredeyse kraliçenin naibi gibi hareket etmekteydi. Bu sebeple Ferisiler dışında ülkede herhangi bir sorun yok gibiydi. Öyle ki Ferisiler, Alaksandır'ı katleden sekizyüz kadar kişinin, öldürülmesini istemiş ve bu nedenle de çeşitli cinayetler işlenmiştir. Yaşanan bütün bu hadiseler ülkeyi huzurluğa sevmekmiştir. (Josephus, 1998, 13:16/1-4)

Salome bir müddet sonra tehlikeli bir hastalığa yakalanınca, kardeşi Hırkanus'un acizliğini ve Ferisilere karşı duramayışını da görünce II. Aristobulus (M.Ö. 67-63) yönetimi ele geçirme girişiminde bulunmaya karar vermiştir. (Josephus, 1998, 13:16/5) Çok geçmeden ülkede birçok kaleyi zapt etmiş ve gücü elinde tutmayı başarmıştır. Hırkanus, kardeşi Aristobulus'a karşı ayaklansa da mukavemet gösterememiş daha öncesinde Aristobulus'un karısı ve çocuklarının hapsedildiği kaleye kaçmış lakin burada da direnç gösterememiştir. Nihayetinde Aristobulus, kardeşiyle, krallığını tanuması, kamu işlerine karışmadan yaşaması ve sessizce yaşadığı mülkün tadını çıkarması için düşmanlığını bir kenara bırakması hususunda anlaşmıştır. (Josephus, 1998, 14:1/2)

Hırkanus, Aristobulus'a da düşmanlık besleyen Kral Aleksandır ve eşi tarafından Idumea'nın genareli olan An-

tipater (eski adı Antipas) ile arkadaşlık kurmuştur. Öyle ki Antipater, her geçen gün kardeşinin, ona zarar vereceğini ve öldüreceğini telkin ederek Arabistan Kralı Aretas'a (Nebatiler) iltica etmesini sağlamıştır. (Josephus, 1998, 14:1/3-4)

Arabistan kralının desteğini alan Hırkanus, Aristobulus ile taht mücadelesine girişmiştir. Hatta babasının Arabistan krallığından aldığı on iki şehri imar edeceğine dair söz vermiştir. (Josephus, 1998, 14:1/4) Bu sözü alan kral, Hırkanus'a büyük bir destek vererek Kudüs üzerine yürümesini sağlayıp Aritosbulus'u mağlup etmiştir. (Josephus, 1998, 14:2/1)

Çok geçmeden Pompey, Scaurus'u Suriye'ye göndermiş ve Aristobulus'la anlaşma imzalamıştır. Buna göre Arabistan kralının bu bölgeden çıkması istenmiştir aksi takdirde onlarla savaşacakları belirtilmiştir. Şam'dan büyük bir orduyla gelen Scaurus, Kral Aretas'ı ve Hırkanus'u mağlup etmiştir. (Josephus, 1998, 14:2/3) Fakat Pompey, Aristobulus yerine, menfaati gereği, Hırkanus'u kendisine bağlı bir yönetici olarak atamıştır. Çünkü Aristobulus, Pompey'e kalelerin teslim edilmesi ve bazı isteklerinin yapılması konusunda ikircikli tavır sergilemesinden dolayı Pompey'i öfkelen-dirmiş ve bu sebeple Aristobulus'u desteklemeyip onu hapse attırmış ve sonrasında sürgüne göndermiştir. (Josephus, 1998, 14:4/1)

Sezar'ın Roma'da yönetime gelmesiyle birlikte krallığına dönmesi hususunda II. Aristobulus'u geri göndermek istemişti. Lakin II. Aristobulus, Roma'dan sürgün dönüşünde Pompey yanlıları tarafından zehirlenmiş, oğlu Aleksandır ise Antakya'da boynu vurularak idam edilmiştir. (Josephus,

1998, 14:7/4) Mısır'a karşı savaşta büyük fayda sağlayan ve Roma'yı destekleyen Antipater'i, Sezar, doğrudan Roma'ya bağlı bir yönetim haline getirmiş, (Josephus, 1998, 14:8/5) Antipater'in oğlu Celile'yi Herod'un, Kudüs'ü Phasael'in idaresine bırakmıştır. (Josephus, 1998, 14:9/1)

Antipater'in (M.Ö. 43) öldürülmesinden sonra oğlu Herod, Yehuda bölgesinin en güçlü ismi olmuş fakat bölgede istenmeyen adam olduğundan Roma'ya şikâyet edilmiştir. Bu sırada Pompey yanlıları tarafından öldürülen II Aristobulus'un oğlu, Antigonus sağladığı destekle kendisini kral ilan etmiştir. Emniyette olmadığını düşünen Herod ise Roma'ya sığınmak zorunda kalmıştır. Roma, Antigonus'u saf dışı bırakarak Herod'u (M.Ö. 37) tekrar Yehuda bölgesine göndermiş ve sonrasında Yahudilerin kralı olarak ilan etmiştir. Herod'un yönetime gelmesiyle birlikte kendisine muhalif olan isimleri hızla ortadan kaldırmış ve Haşmoni Krallığına da son vermiştir. (Josephus, 1998, 14:15/1-14; 14:16/1-4)

Haşmoniler, dönemin siyasi istikrarsızlığından ortaya çıkmış bir hanedanlık olsa da Davut soyundan olmaması ve Helen kültürüne yönelmesi nedeniyle çok eleştirilmiştir. Bu sebeple Yahudilerin desteğini tam anlamıyla alamamış, tarihte ancak yüz yıl kadar kalabilmiştir. (Altınel, 2017, s. 135)

Apokrif eserler olarak bilinen Makabelerde, Haşmoni ailesi dönemin krallarına ve putperestliğe karşı büyük savaşlar verdiği ifade edilmektedir. Lakin Haşmonilerin Helen etkisinden kurtulamadığı da bir gerçektir. I. Makabeler, İsrail'i kurtarmak için Tanrı tarafından Haşmonilerin se-

çildiği düşüncesindedir. Ayrıca Yahudi tarihi bağlamında diğer kutsal metinlerde olduğu gibi Makabelerde de inanç konusu güçlü bir biçimde vurgulanmaktadır. Kitaba göre, Tanrı tarihin bütün olaylarına yön vermektedir, kendisine inanan Yahudilere zaferler bahşeder, ödüllendirir, iman etmeyenleri ise çeşitli musibetlere düşar eder ve ağır bir şekilde cezalandırır. Zikredilen Haşmoniler döneminde de husus aynı vurguda anlatılmıştır.

Josephus eserinde Haşmonilerin tarih aralığını detaylı bir anlatımla kaleme almıştır. Bu dönemde Haşmonilerin takındığı bazı tavırlar ve oluşan olumsuzluklar nedeniyle de Yahudiler arasında Ferisi, Saduki ve Esseni olarak isimlendirilen cematlerin ortaya çıktığını belirtmiştir. Hiç şüphesiz Haşmonilerin izlediği bazı siyasetlerin yanında Yahudi olmayanların (Edomlu-İdumiler gibi) Yahudileştirilmeye çalışılması da bu cemaatlerin oluşmasında etken unsur olmuştur. Helenleşmeye tepki olarak da zuhur ettiği düşünülen bu bölünmeler Yahudiler için ve Yahudi tarihi bakımından çeşitli sorunları beraberinde getirmiştir. Özellikle Ferisilerin Rabbanî Yahudiliğini oluşturduğu da bilinmektedir. (Josephus, 1998, 13:5/9; 13:10/5-6)

11. Roma Yönetimi ve II. Mabedin Yıkılışı

Makabe, Yahuda ve kardeşleri Yunan baskısı altında buldukları ve Yahuda'daki koşulların gitgide ağırlaştığını gördükleri için dönemin güçlü devletlerinden olan Roma'nın desteğini almak için elçi göndermişlerdi. Roma ile müttefik olduklarında kendilerine karşı iyi davranılacağını ve koruma altına alınacaklarını, başka ulusların sal-

dırısından emin olacaklarını düşünüyorlardı. Nitekim I. Makabeler'de bu husus ayrıntılı bir şekilde bahsedilmektedir. (I. Makabeler, 8/1-32) Kısa süreli de olsa rahata kavuşan Yahuda toprakları çok geçmeden diğer uluslar tarafından tecavüze uğramıştır.

Haşmoniler döneminde kardeşi Yahuda zamanında yapılan anlaşma gibi Romalılarla yeni bir anlaşma yaparak Yonatan'da Roma'nın desteğini almıştı. Bunun için çeşitli yerlere ve Ispartalılara mektuplar göndermişti. (I. Makabeler, 12/1-23) Romalılarla Yahudalıların resmi ilk münasebetleri olarak bilinen bu hadiseler neticesinde ilişkiler müspet yönde daha da artacaktır. Fakat Hırkanus ile Aristobulus arasındaki taht mücadeleleri ve Arabistan'ın bu savaşta Hırkanus tarafını seçmesi ve sonunda Yahuda'daki işgalleri, Roma'nın da duruma dâhil olmasına yol açmıştır.

Pompey, sonunda bölgeyi kendisi işgal etmiş, Aristobulus yerine Hırkanus'u kendisine bağlı bir yönetici olarak görevlendirmişti. (Josephus, 1998, 14:4/1) Roma'da yönetime Sezar'ın geçmesiyle Yahuda'da, II. Aristobulus tahta tekrar çıkartılmak istenmiş lakin II. Aristobulus ve oğlu öldürüldüğünden bu gerçekleştirilememişti. (Josephus, 1998, 14:7/4)

Özellikle Roma'nın Mısır'a açmış olduğu savaşta Antipater'in Roma'ya verdiği destek nedeniyle Sezar, Antipater'i, Roma'ya bağlı bir idareye dönüştürmüştür. (Josephus, 1998, 14:8/5)

Sezar'ın Roma'yı yönetmesiyle birlikte yeni ilişkilerde Antipater'in ön plana çıkması ve Antipater'in Roma ile ilişkileri onarma isteği Haşmoni hanedanını tamamen

geri plana itmiştir. Çünkü Roma kendisine alternatif güç oluşturabilecek bir kimseyi kral olarak tercih etmiyordu. Böylelikle bölgede yeni ve etkili siyasi figürlerden birisi Antipater olmuştur. İsyanlar ve Kudüs'ün yerlebir edilmesiyle II. Mabedin yıkılması öncesi Roma'yla ilişkilerin altın çağını yaşatacak olan Herod'un tarih sahnesine girişinin önünü açacaktır. Nitekim Sezar, Antipater'in oğlu Celile'yi Herod'un, Kudüs'ü de Phasael'in idaresine bırakmıştır. (Josephus, 1998, 14:9/1)

Yehuda bölgesi sürekli iktidar mücadelesi haline geldiği için Roma'nın buraya müdahale etmemesi söz konusu olmayacağı için nihayetinde İdumulardan gelen Herod'u M.Ö. 37'de Yahuda'ya kral olarak tayin etmiştir.

Herod, krallığı süresince olumlu faaliyetlerin yanında tarihten gelen hanedan çekişmeleriyle de mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bu çekişme Herod'un krallığının sonuna kadar devam etmiştir. Roma'nın Herod'u desteklerken Yahudilere karşı aldığı sert tutum halk nezdinde olumsuz neticeleri beraberinde getirmiştir. Herod iç çekişmelerden dolayı Haşmoni hanedanlığına mensup Hirkanus ve Mariemne'yi öldürtmüştür. Böylece eskiye dönüşün yollarını kapamak ve yeni bir başlangıcın temellerini atmak istemiştir. Özellikle Herod'un Kudüs'e ve mabed'e yönelik yeni imar planları yeni bir başlangıcın önemli işareti olarak görülmektedir. (Josephus, 1998, 15:7/4)

Herod, her zaman Roma ile ilişkileri geliştirmeyi ve Roma'nın desteğini beklediği için onlar adına tiyatrolar, irili ufaklı şehirler kurmuş ve orduya devamlı askeri desteği temin etmiştir. Hatta Herod, oğullarının eğitimi

Roma'da almalarını sağlamıştır. (Josephus, 1998, 15:9/2-3; 10/1) Herod'un iç işlerindeki en önemli icraatı Süleyman Mabedi'nin yeniden imarı olmuştur. Ayrıca Herod, dünyanın farklı noktalarına dağılmış olan Yahudilerinde haklarını savunmaya gayret etse de iç ve dış hadiseler buna pek müsaade etmemiştir. (Josephus, 1998, 16:2/4) Özellikle Herod'un iki oğlu arasında cereyan eden çarpışmalar devletin dengelerini bozmaya yetmiştir. Nihayetinde Roma'nın da izni ile Herod çokça subay ile oğulları Aleksandır ve Aristobulos'u idam ettirmiştir. Lakin ömrünün sonlarına yaklaşan Herod sürekli bu hadisenin etkisi altında kalmıştır. (Josephus, 1998, 16:11/3-7) Herod'un M.Ö. 4 yılında ölümüyle de artık Yahuda, Roma'ya bağlı bir eyalet haline dönüştürülmüştür.

Herod dönemi dış ilişkiler bakımından iyi görünse de iç işlerde Haşmoniler üzerine krallığın oluşturulması, Yahudi geleneklerine uymayan Roma yönetimine sıcak görünme kaygısı ve çeşitli reformlar nedeniyle halk tarafından hoş karşılanmamıştır. Herod'un ölümüyle halkın Roma tarafından baskı altına alınması sıkıntıları daha çok artırmıştır. Bu durum Yahudilerin Roma'ya karşı isyan etmelerine sebebiyet vermiştir.

Yahudiler gerek Babil gerekse Büyük İskender'in Yahuda bölgesini işgaliyle hayli zor zamanlar geçirmiş ve büyük sıkıntılar yaşamıştır. Yıllardır savaşlar ve taht kavgalarıyla boğuşan Yahudiler ara ara kendi yönetimlerini kurmuş olsalar da bu, uzun soluklu olmamıştır. Haşmoniler yönetimi de çeşitli sebeplerden ve iç karışıklıklardan dolayı kısa süreli hüküm sürmüştür. Doğal olarak iç işlerine müdahil

olan başka uluslar, Yahudilere çok fazla hak tanımamış bilakis baskılarını daha da arttırmışlardır. Roma yönetimi de diğer idarelerden farklı bir siyaset izlememiştir.

Roma'nın Yahudiler'e karşı dini hassasiyetleri gözetmemesi, kutsal mabede menfi davranışlarda bulunması Roma ile Yahudi dini yapısı arasındaki farklar ve Roma'nın baskı politikası bazı isyanlara yol açmıştır. Özellikle Herod'un ölümüyle Yahuda'da yeni bir dönem başlamıştır. II. Hırkanus ile Aritobulus arasındaki taht çekişmeleri gibi Herod'un oğulları Antipater ile Arkhelaos da krallık mücadelesine girişmişlerdir. (Josephus, 1998, 16:9/5)

Herod'un oğullarının arasındaki taht mücadeleleri kaosu daha çok artırırken Roma vergi memurlarına karşı yapılan saldırılar da bölgedeki tansiyonu hayli yükseltmiştir. Çıkan iç karışıklara geçici olarak çözümler bulunsa da bu fazla sürmemiştir. Augustus, bölgeyi M.Ö. 4 yılında üç oğlu arasında pay etmiştir. (Josephus, 1998, 16:11/4) Roma yönetimi altında olan ve baskı politikası güden Arkhelaos, artan şikâyetler üzerine Augustus tarafından Viyana'ya sürgüne gönderilmiş ve yerine Romanın ilk yöneticisi olan Coponius getirilmiştir. (Gottheil ve Krauss, t.y., s. 260)

Yahudilerle Roma'nın arasının açılması Coponius'dan sonra Pontus Pilate'nin valiliğe görevlendirilmesiyle devam etmiştir. Pontus Pilate, sert yöneticiliği ile Yahudilere katı bir politika uygulamış, Yahudi adetlerini yasaklayarak, tapınağa bütün tepkilere rağmen Roma imparatorunun heykellerini Kayserya'dan getirtip yerleştirmiştir. (Josephus, 1998, 18:3/1)

Pontus Pilate'nin yönetimde olduğu zamanda Hz.

İsa'nın bölgede yaptığı faaliyetler, onu kızdırmış ve nihayetinde inanışa göre Mesih, çarmıha gerilmiştir. (Josephus, 1998, 18:3/3)

Roma İmparatoru Tiberius döneminde Yahudi dört kişinin, yine Yahudi olan Fulvia isimli bir kadını mabede altın ve hediyeler göndermeleri hususunda ikna ederek onu do-landırılmalarından ve imparatorun bundan haberdar olmasından dolayı çok sayıda Yahudiyi Kudüs'ten sürmüştür. Dört bin kişilik bir liste yapıldığı ve bunların Sardinya adasına gönderildiği, Josephus tarafından ifade edilmektedir. (Josephus, 1998, 18:3/5)

Pontus Pilate, Samirilere uyguladığı katı siyasetten dolayı ve onları kıyımaya uğrattığı için Roma'ya şikâyet edilmiştir. Kendisi görevden azledilerek yerine Vitellius'un arkadaşı olan Marcellus görevlendirilmiştir. (Josephus, 1998, 18:4/3) Roma İmparatoru Tiberius'un ardından Caligula (Julius Caesar Augustus Germanicus) M.S. 37'de tahta geçmiş ve Herod'un oğlu I. Agrippa'ya haklar vermiştir. Lakin Yahudilere karşı katı siyaset devam etmiştir. (Josephus, 1998, 18:8/1) Caligula'nın öldürülmesinden sonra taht adayı Claudius'un imparator olmasında desteği olan I. Agrippa'ya M.S. 41'de, yeni imparator Herod'un hâkim olduğu toprakların idaresi verilmiştir. Fakat I. Agrippa'da M.S. 44 yılında vefat etmiştir. (Josephus, 1998, 19:5/1)

II. Agrippa ise Herod ailesinin bir temsilcisi olarak Roma'da bulunmuştur. Bu arada sürekli değişen hahamlar tarafından yönetilen bölge ise iyice istikrarsız bir hale gelmiştir. (Josephus, 1998, 19:9/2) Roma, Yahuda da yaşanan sorunları çözmesi için II. Agrippa'yı bölgeye gön-

dermiştir. O'na babası Herod'un idaresindeki toprakların yönetimi verilmiştir. (Josephus, 1998, 20:7/3) Claudius'un ölümüyle tahta çıkan Nero, II. Agrippa'nın idari sınırlarını yeniden belirlerken Felix valiliğini sürdürmüştür. Bu süre zarfında Zeolotların faaliyetleri de hız kazanmıştır. Özellikle Felix'in, Roma için önemli olan Kayserya'da, Helen-Yahudi çatışması nedeniyle çok sayıda Yahudiyi öldürmesi (Josephus, 1998, 20:8/7) Roma'ya karşı ayrışmanın fitilini ateşlemiştir. Nitekim Roma idaresi yanlısı olan Yahudilerin bile bu hadiseden sonra ayrılıkçı olarak nitelendirilen Zeolotların safına yönelmesi dikkat çekici bir husus olmuştur. Felix'in ardından Festus kısa süre sonra Albinus ve Florus Roma'nın valileri olmuştur. Florus'un yönetimindeki bölge artık kaosun hâkim olduğu bir çıkmaza girmiştir. Uyguladığı şiddet politikası nedeniyle Roma ile Yahudiler arasında ayrışma daha da derinleşmiştir. Yahuda'da çıkan iç karışıklıklar nüksettiğinde II. Agrippa, Mısır'da idi; dönüştü tüm gerçekleşen hadiselerden haberdar olunca halkı yatıştırmaya çalışsa da isyancılar tarafından taşlanmaktan kurtulamamıştır. (F. Josephus, 1927, II: XVII/1) Özellikle Roma'ya karşı başkaldırılarda Ananias'ın oğlu Eleazar'da önemli bir isimdir. (F. Josephus, 1927, II: XVII/2) Sicariilerin⁸ yanında Zeolotların da bu faaliyetlerde bulunduğunu da unutmamak gerekmektedir. Eleazar'ın Roma'nın elçilerini öldürmesiyle birlikte Kayserya'daki birçok Yahudi'nin Florus tarafından katledilmesi sonucunu doğurmuştur. (F. Josephus, 1927, II: XVII/10; XVIII/1) Yaşanan bu hadiseden

⁸ Roma'ya karşı silahlı direniş gösteren köktenci Yahudi grup.

sonra Suriye bölgesinde var olan çoğu Yahudi öldürülmüştür. (F. Josephus, 1927, II: XVIII/2) Hatta Josephus'un The Jewish War (Bellum Judaicum) adlı eserinde Flarus tarafından Şam'da öldürülen Yahudi sayısının onbinleri bulduğunu belirtilmektedir. (F. Josephus, 1927, II: XX/2)

Vespasianus'la birlikte şiddet daha da artmış bölgede ceireyan eden birçok ayaklanma kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Vespasianus, saldırıları hayli arttırdığı için Gerizim'de ibadet eden Samiriler bile M.S. 67'de kılıçtan geçirilmiştir. (F. Josephus, 1927, III: VII/32) Vespasianus'un oğlu Titus ise Galile (Celile) bölgesinde isyancı Yahudilere ciddi kayıplar verdirmiştir. (F. Josephus, 1927, III: X/3) Gerek Sicariiler gerekse Zeolotlar tarafından Yahuda'da artık güvenli olan hiçbir yer kalmamış, çevre şehirler ve köyler de yağmalanmıştır. Tüm bölge kaos haline getirilmiştir. (F. Josephus, 1927, IV: VII/2) Roma'dan ümit besleyen bir grup Yahudi Vespasianus'dan yardım istemiş ve bunun neticesinde Kudüs bölgesi kuşatılmış, Gadara işgal edilmiştir. (F. Josephus, 1927, IV: VII/3) Kuşatmanın sürdüğü sıralarda Nero ölmüş yerine Galba kral olmuştur. Bu zaman zarfında Kudüs bölgesindeki saldırılar da durdurulmuştur. (F. Josephus, 1927, IV: IX/2)

İmparator Galba, Otho tarafından öldürülmüş, Otho ise bir tecavüz sonucu katledilmiş, Vitellius, Antonius'un ordusu tarafından kafası kesilerek katledilmiştir. Nihayetinde Roma'nın yeni imparatoru Vespasianus olmuş oğlu Titus ise Kudüs bölgesine vazifelendirilmiştir. (F. Josephus, 1927, IV: XI/3-4)

Bu süreçte Roma'nın geri çekilmesiyle birlikte zaman

kazanan Yahudiler, kendi içlerinde hesaplaşmalara yönelmiştir. Daha öncesinde Zeolotlar tarafından yakalanarak hapse atılan soylulardan biri olan Simon tutsaklıktan kurtulmuştur. Simon, Sicariilerle anlaşma yaparak Zeolotlara karşı mücadeleye girişmiş ve birçok bölgede onlara karşı üstün gelmiştir. Böylelikle Roma'ya karşı direnişte kendi isminin ön plana çıkmasına neden olmuştur. (F. Josephus, 1927, IV: IX/2-11) Elazar, Simon ve John direnişte üç önemli lider olmuştur. Böylelikle Yahudi başkaldırmalarında farklı isimlerin oluşması bölünmeleri de beraberinde getirmiştir. Titus'un saldırılarında bir araya gelen bu gruplar Kudüs'ün savunmasında önemli katkı yapmışlardır. Fakat Titus M.S. 70 yıllarında kuşatmayı artırmış ve şehre girmeye çalışmıştır. (F. Josephus, 1927, V: 3/1-3)

Josephus, Titus'un şehri kuşatma sırasında burada çok sayıda isyancının kalede bulunduğunu ve kendi aralarında mücadeleden vazgeçemediklerini, Roma'nın yapamadığını bu asilerin şehre ve halka yaptığını vurgulamaktadır. (F. Josephus, 1927, V: 6/1) Kudüs'te her türlü direnişe rağmen; Roma, şehre girebilmiş ve Titus önderliğinde Yahudilerin çoğu katledilerek mabed yıkılmış, kutsal emanetler ise yağma edilmiştir. (Yiğitoğlu, 2011b, s. 234; F. Josephus, 1927, VI: 4/6) Yahudi isyancılarının liderleri hapsedilmiştir. Özellikle Simon gösterişli kutlamalardan sonra Roma'da idam edilmiştir. (F. Josephus, 1927, VII: 5/3-6) Çok geçmeden Sicariiler tarafından zabtedilmiş küçük kaleler de Roma askerleri tarafından ele geçirilmiştir. (F. Josephus, 1927, VII: 6/1; 7/6) Böylelikle Yahudiler M.Ö. 586/7 tarihinde Babil kralı Nebukadnezar'la yaşadığı mabedin yıkılması, halkın

katledilmesi ve sürgüne gönderilmesi gibi sıkıntıları, İmparator Vespasianus oğlu Titus liderliğinde tekrar yaşamıştır.

Roma döneminde çeşitli coğrafyalara savrulmuş olan Yahudiler tarafından çıkartılan M.S. 115-117 yılları arasında Mısır, Mezopotamya, Kıbrıs ve Libya'da ayaklanmaların olduğu bilinmektedir. Bunların bazı sebepleri Helen-Yahudi çekişmesi, sosyo-ekonomik etkenler ile dini yaşantılardır. Hiç şüphesiz Yahudiler tarafından en önemli etkeni M.S. 66-70 yıllarındaki isyanlar ve Yahudilerin yaşadıkları zorluklardır. Dış etkenlerden en önemlisi ise başka milletlerin Yahudileri sevimsiz bulmasıdır. (Kerkeslager, 2006, ss. 55-56)

Roma yönetimi altında bulunan Yahudilerin en önemli son ayaklanması ise M.S. 132 tarihinde cereyan eden Simon Bar Kohba'nın başı çektiği Bar Kohba isyanıdır. Bar Kohba, M.S. 132-135 yılları arasında Yahuda'da Roma'dan bağımsız bir yönetim kurmak istemiş ve devletleşmeye doğru ilerlemiştir. O, kendisini halka Tanrı adına seçilmiş bir lider olarak tanıtmıştır.

Kudüs'te bulunan Yahudilerin Roma'ya karşı neden ayaklandığına dair kesin bir bilgi bulunmazken The Ecclesiastical History, Historia Augusta ve Dios Roman History'de genel olarak bu ayaklanmanın sebepleri arasında, Kudüs'ün ve kutsal mabedin yıkılıp yerine Aelia Capitolina adında bir şehrin, Jupiter'e atfen de bir tapınağın yapılması, Yahudilerin ekonomik olarak sıkıntı çekmesi, Roma imparatorunun sünneti yasaklaması vb. politikalar zikredilmektedir. (Augusta, 1921; Dio, 1932; Eusebius, 1926)

Son arkeolojik ve nümizmatik kanıtlar Bar Kohba isyanıyla ilgili bir sorunu aydınlığa kavuşturmuştur. (Se-

eman, 2020, s. 36) Eserinde Cassius Dio; Hadrian, Aelia Capitolina'yı M.S. 129 veya 130'da Kudüs'te kurmuştur veya kurma niyetini açıklamıştır. Eusebius ise Aelia'nın ancak isyanın bastırılmasından sonra, yani M.S. 136'da kurulduğunu ileri sürerek bu kronolojiyle çelişmiştir. Burada yorumlama yapmak için zamanlama çok önemlidir: Eğer Aelia'nın kuruluşu isyandan önce gerçekleştiyse, o zaman isyan muhtemelen bu olaydan kaynaklanmıştır; tersine, eğer savaştan sonra tarih veriyorsa, savaşın nedeni başka bir yerde aranmalıdır. Kudüs'ün Doğu Cardo kazısı, Aelia'nın kuruluşuna hazırlık olarak oldukça erken bir tarihte Hadrian'ın hükümdarlığında başladığını göstermektedir. Bu, Cassius Dio'nun kronolojisinin doğru kronoloji olduğunu gösterir. Seeman'a göre, imparatorun Kudüs'ü Jüpiter Capitolium'a yeniden tahsis etme niyeti muhtemelen isyanı kıskırtmıştır. (Seeman, 2020, s. 36-37)

Sonuç olarak, Bar Kokhba isyanı, üç yıllık bir süre boyunca (MS 132-135) ağır can ve mal kaybına neden olan büyük bir çatışma meydana getirmiştir Kudüs artık uzun yıllar putperest bir şehir olarak anılmıştır. İmparator Hadrian eyaletin adını Yahuda'dan Suriye Filistin olarak değiştirmiştir. (Seeman, 2020, s. 37)

Kutsal topraklar olarak adlandırılan bölgeden Yahudilerin çoğunluğunun çıkartılarak Roma tarafından başka yerlere sürgüne gönderilmesi yeni bir başlangıç sayılmaktadır. Çünkü diasporanın antik çağdaki Yahudiler için uzun bir geçmişi vardır. Nitekim sürgün, Yahudiler için M.S. 70'te mabedin yıkılmasıyla başlamamıştır. Aksine bu süreye kadar Yahudiler diasporada yaşamlarını

zaten idame ettirmekteydi. Sürgünde yaşayan Yahudilerin Filistin'deki Yahudilerden daha fazla olduğu bilinmektedir. Buradakilerin çoğu varsayılan geri dönüşe kâtilmaktan ziyade, kendi topluluklarını kalıcı bir temelde oluşturmaya çalıştıkları coğrafyada devam ettirmişlerdir. Akdeniz'e kıyısı olan tüm toprakların şehirlerinde, köylerinde, kırsal kesimlerinde ve bir ölçüde çevresinde yaşamışlardır.

Mısır Elephantine'deki bir Yahudi kolonisi, M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda Perslerin himayesindeki bir topluluktu. M.Ö. 4. yüzyıl sonlarında Büyük İskender'in Persleri yıkmasıyla Yahudilerin Filistin'in ötesine yayılması hız kazanmıştır. Yunan ve Makedonların bir dizi yeni şehir kurmasıyla Yahudiler de bu topluluklara taşınmış, buralara yerleşerek oraların sakini olmuşlardır. İskender'in gelişinden Hadrian'a kadar olan Yahudi tarihinin çoğu diasporada, Yunan dili ve kültürünün egemen olduğu şehir ve topraklarda ve Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altında gerçekleşmiştir. Yahudiler Mezopotamya, Suriye, Mısır ve İran platosundan Yunanistan'a ve Ege, Kıbrıs, Girit vb coğrafyalara yayılmışlardır. (Gruen, 2020, s. 69-70)

12. Talmud Dönemi

Miladi ilk yüzyıllar Yahudiler açısından zorlu geçen zamanlar olmuştur. Gerek helenizm baskısı gerek Roma yönetiminin katı siyaseti, Hıristiyanlığın yaygınlık kazanması gerekse kutsal topraklarda çıkan isyanlar sonucunda Yahudilerin maruz kaldığı birçok sorunlar ve mabedin yıkılması tafisi mümkün olmayan neticelere yol açmıştır. Bunların

en önemlisi Yahudi teşkilat yapısı ile dini yaşantısına darbe vurmuş olmasıdır.

Özellikle II. Mabed döneminde icra edilen kurban ritüeli ile kohenlerin varlığı mabedin yıkılmasından sonra devam etmemiştir. Bunun yerini sinagog ibadetleri ve rabbilerin otoritesi almıştır. Bu dönemde Yahudilerin ekserisi diasporada yaşadığından dolayı Filistin Yahudiliği'nin (Kudüs) yanında, Babil Yahudiliği (Bağdat) oluşturulmuştur. Hiç şüphesiz Babil Yahudiliği etki bakımından diğerine göre daha tesirli olmuştur. Her ne kadar mabedin tekrar inşa edilmesi ve eski ritüellerin devam ettirilmesi arzulansa da bunun mümkün olmaması nedeniyle buldukları coğrafyalarda Yahudiler alternatiflere yönelmek zorunda kalmışlardır. Böylelikle günümüz Yahudiliğın temelleri atılmıştır.

Filistin ve Babil'deki akademilerde Tevrat'ın yorumlanmasını, Yahudi sözlü geleneğinin ortaya çıkmasını ve günümüzde icra edilen birçok ibadetin başlamasını sağlayan din adamları vardı. Bu âlimler, dini yaşantıya yön vermesi nedeniyle çok önemli idi ve Yahudiler nezdinde ayrı bir otorite oluşturmuşlardı. Zira Rabbiler, yaptıkları bu yorumları, Sina Dağı'nda Tanrı tarafından Musa'ya verilen Tevrat'ın bir unsuru olarak görüyor ve halka bu şekilde anlatıyorlardı. (Kohler, t.y., s. 337) Buna ilaveten Rabbiler mabedin olmadığı ve birçok ibadetin yapılamadığı bu zamanlarda toplumun nabzını tutarak ve dini ihtiyaçlarını gözeterek manevi önderlere dönüşmüşlerdir. Bunun ilk başlangıcı Yohanan Ben Zakkay'ın özellikle sürgünle birlikte işlevsiz olan Sanhedrin'in ve Yahudi merkezinin yerini Yavne'ye taşımasıyladır. (Bokser, 1951, s. 53) Böylelikle mabed yerine

sinagoglar teşkil edilmiş, Tevrat'ın halk nazarında açıklanması ve öğretilmesi sağlanmış ve milli benliğin devam ettirilmesi amaçlanmıştır.

Peygamberlerin son bulması ve kâhinlik etkinliğinin bitmesiyle birlikte; Yahudilik, vahiy yerine bilgiye ve yoruma dayanan öğrenme etkinliğine dönüşmüştür. Zorunlu koşullar nedeniye artık, Museviliğin yeniden oluşturulmasının ve kuramsal olarak yetkinleştirilmesinin vakti gelmiştir. (Herford, 1962, ss. 84-85) İlk olarak, Yahudilerin temel dini öğretim ve öğrenimlerinde köklü değişiklikler yapılmıştır. Bu sürecin sonunda sözlü Tevrat, Rabbani Yahudiliğin temel çalışması niteliğinde müstakil bir külliyyata dönüşmüştür. (Schiffman, 2005, s. 7) Peygamberlerin ve kâhinlerin karizmatik gücünün yerini Rabbilerin bilgeliği almıştır. Böylece rabbiler Yahudileri her türlü yaşamlarında Tevrat ve Talmud'un kurallarına uygun bir şekilde yönlendiren âlimler olmuştur. Etki bakımından topluma yön veren gücü nedeniyle bu dönem Rabbani Yahudilik olarak nitelendirilmiştir. (Brenner, 2011, s. 55)

Tevrat'ın sistematik hale getirilip Mişna'nın oluşturulmasından yine Mişna'nın yorumlanması yani Talmud'un ortaya çıkmasındaki sürece Talmud Dönemi denilmektedir. Yahudi sözlü geleneği olan Mişna ile Talmud derlenmiştir. Mişna metinlerine dair yapılan yorumların metne geçirilmesiyle Filistin ve Babil Talmudu olarak adlandırılan iki Talmud külliyyatı meydana gelmiştir. Filistin'de yorumlama faaliyetlerini icra eden akademinin kapatılmasıyla Filistin/Kudüs talmudu tamamlanamamıştır. Lakin faaliyetlerini uzun süre devam ettirebilen Babil akademilerindeki Yahudi

din adamları çalışmalarını daha kapsamlı bir hale uzun çalışmalar neticesinde getirebilmişlerdir. Amoraim'den sonra Saboraim olarak adlandırılan din adamları tarafından Babil Talmudu'nun son şekli tamamlanmıştır. Rabbiler dönemi olan nitelendirilen bu zaman zarfınca din adamları sadece yorumlama faaliyetleriyle yetinmemiş buna ilavaten Yahudilerin karşılaştığı her türlü duruma karşı çözüm arayışlarına yönelmişlerdir.

13. Orta Çağ Dönemi

13.1. İslam Hâkimiyeti

Yahudilerin İslam'ın zuhur ettiği Arabistan Yarımadasındaki varlığı çok eskilere dayanmaktadır. Bu bölgeye iskânı Hz. Musa zamanına kadar götürenler olsa da genel kanaat Babil Kralı Nebukadnessar'ın Kudüs'ü işgal etmesiyle (M.Ö. 586/7) başladığıdır. Babil'in Kudüs'ü yakıp yıktıktan sonra İsrailoğulları'nı sürgüne göndermesi esnasında kaçabilenler Arabistan'a göç etmişlerdir. (İbn Kesir, 1994) Yarımada Yahudilerin buldukları yerler, Vadi'l-Kura, Medine, Hayber, Teyma bölgeleridir. Yahudiler, bu topraklarda çeşitli meskenler kurarak kendi özel bölgelerini oluşturmuşlardır. Hassaten Medine, Hayber ve Fedek bu yerlerdendir. Yahudilerin Müslümanlarla ilk münasebetleri doğal olarak İslam'ın zuhuru ile başlamış olsa da Hz. Peygamber'in Yahudilerle olan ilk irtibatı Mekke'de olmuştur; fakat Yahudi nüfusunun azlığı nedeniyle buradaki ilişkiler de sınırlı kalmıştır.(Hamidullah, 2003, s. 552) Hz. Peygamber (sav) sadece Mekke'ye panayır için gelen Yahudi gruplarıyla görüşmüştür. Bu süreçte de Yahudilerce Hz.

Peygamber'e yöneltilen sualler neticesinde Kehf Süresi'nin nazil olması önemlidir. (Hamidullah, 2003, ss. 555-560) Bütün bunlar Mekke döneminde meydana gelen Yahudi münasebetlerine örnektir.

Hiç şüphesiz Hz. Peygamber'in Yahudilerle olan ticari, iktisadi, sosyal ve dini vb. münasebeti Medine'ye hicret ile başlamıştır. (Yiğitoğlu ve Göregen, 2018)

Hz. Peygamber'in (sav) Medine'ye hicret ettiği zamanlarda Medine nüfusunun bir kısmını Yahudiler teşkil ediyordu. Fakat İslam buraya teşrif etmeden evvel Yahudiler Araplaşmış bir durumdaydı. Bu nedenle çocuklarının isimlerini Arapça koyuyorlardı. Medine'de Yahudilere ait Beytü'l Midras adıyla nitelendirdikleri bir okul ve Ben-i Nadir'in sorumluluğunda hazine vardı. Yahudiler çeşitli ihtiyaçlarını karşılayabilmek için buraya maddi destekte bulunuyorlardı. Ayrıca Araplarda olduğu gibi kabile halinde ve birbirleriyle muhalif daha küçük gruplar şeklinde yaşıyor ve yeri geldiğinde Araplara karşı ittifak halinde mücadele de edebiliyorlardı. (Hamidullah, 2004, s. 475)

Hicretin gerçekleşmesinden kısa bir süre sonra Hz. Muhammed (sav), ilk icraat olarak sosyal düzenin oluşturulup iktisadi yaşamın temin edilmesi için Yahudileri dışlamadan, topluma kazandırma yoluna gitmiştir. Çünkü her iki din birbirine benzer öğeleri içermektedir. (Sourdel ve Durson, 1992, s. 16)

Bu nedenle Hz. Peygamber (sav) Yahudileri de toplum içerisine dâhil etme ve onlarla münasebetleri güzel tutma adına, Müslümanların Medine'ye gelmelerinden hazzetmeseler dahi, Beni Kureyza, Beni Nadir ve Beni Kaynuka gibi

Yahudi kabileleriyle Medine Vesikası imzalamıştır. (Hamidullah, 2004, ss. 166-184)

Bu anlaşmanın, Müslümanlarla Yahudiler arasındaki ilk münasebetler bakımından özel bir yeri vardır. Çünkü her iki tarafta bir arada yaşam sürdürdüğü için bunun zemini- nin oluşturulması gerekiyordu.

Bir arada yaşamanın temelini oluşturan bu sözleşme- deki maddelere göre Yahudilerin sorumlulukları gereği Müslümanların hasımlarıyla iş birliği içerisinde bulunma- maları yer almaktaydı. (İhsan Süreyya Sırma, 1994, s. 48) Ayrıca yapılan anlaşmada Yahudilerin Mekke'ye yardım etmesini engellemekle birlikte düşman saldırısı olduğunda Müslüman-Yahudi ittifakı da hedeflenmekteydi. Bu karar- lar gerek savaşta gerekse barışta Medine Şehir Devleti'nin üyeleri için bağlayıcı özelliği bulunmaktadır. (Hamidullah, 2004, s. 173)

Medine Vesikası ile birlikteliği tesis eden Müslümanlar, Yahudilere karşı hoşgürülü bir tutum sergilemişlerdir. Ya- hudilerin ehl-i kitap olarak nitelendirilmesi, onların iffetli hanımlarıyla evlenilmesi, kestikleri hayvanların yenilebil- mesi, mescitlere girmelerini izin verilmesi gibi muameme- ler Yahudilere karşı ılımlı bir siyasetin izlendiğini göster- mektedir.

Hicretin müteakibinde gerçekleştirilen anlaşmanın so- rumluluğunu ifa etmeyen ve Müslümanların zararına iş tu- tan Benî Kaynuka Yahudileri 624 senesinde, Benî Nadir ise 625 yılında Medine'den çıkartılmıştır. Medine Vesikasın- daki ahde sadık kalmayarak müşriklerle yapılan Hendek Savaşı'nda Müslümanlara arkadan saldırmaya teşebbüs

eden Benî Kureyza kabilesi de 627 tarihinde cezalandırılarak Medine'den gönderilmiştir. (Bozkurt ve Küçükaşçı, 2003, s. 307)

İlerleyen süreçte karşılıklı yapılan anlaşmaya riayet etmeyen Yahudilerin bulunduğu diğer şehirler Hayber, Fedek ve Vadi'l-Kura da fethedilmiş, burada yerleşik olan Yahudiler ahitlerine sadık kaldığı sürece yaşamlarını sürdürebilmişlerdir. (Apak, 2012, ss. 346-349)

Müslümanların düşmanlarıyla iş birliği içerisinde olduklarından dolayı Yahudilerle ilişkiler ayrı bir döneme girmiş ve Müslümanlarla Yahudilerin arası açılmıştır. (Bolley, 1967, s. 23) Özellikle Kible'nin değiştirilmesi hususunda söz konusu ayetlerin nüzuluyla müminlerin Kâbe'ye yönelmesinden sonra "Yahudilerin eğer yeniden bizim kiblemize dönersen sana biat ederiz" (Vakıdi, 1984, ss. 172-174) sözleri dönemin Yahudilerinin Müslümanlara yönelik tavırlarını sergilemektedir. Ka'b b. El Eşref, Ebu Afek, Esmabinti Mervan gibi dönemin önemli Yahudi şairleri, Hz. Peygamber'e ağır ifadelerde bulunmuş böylelikle müşrikleri Müslümanlara karşı kıskırtmaya çabalamıştır. (İbn Hişam, 1971, c. II/284-285; Vakıdi, 1984, ss. 172-174) Özellikle Müslüman bir kadına Yahudilere ait kuyumcu dükkânında yapılan çirkin muamale Müslümanlarla Yahudilerin arasını açmıştır, (İbn Hişam, 1971, c. III/51) öyle ki Müslümanlara yönelik davranışlarını daha da sertleştiren Yahudiler, Hz. Peygamber'e suikast girişimine dahi kalkışmışlardır. (İbn Hişam, 1971, c. III/199)

Hz. Peygamber'den (sav) sonra İslam fetihleri Hz. Eubekir ile devam etmiştir. Fakat gayrimüslimlerle ilişkiler

bakımından en dikkat çekenini ise Hz. Ömer'in halifeliği döneminde olmuştur. Çünkü ilk önemli fetihlerin başlangıcı Hz. Ömer'in yönetimi zamanında gerçekleşmiştir. Fetihlerle birlikte hızla genişleyen topraklar ve buralarda yaşayan gayrimüslimler için izlenen siyaset Hz. Peygamber'in (sav) koyduğu ilkeler çerçevesinde titizlikle yapıldığı bilinmektedir. Nitekim Hz. Ömer halefi Hz. Osman'a "zimmeleri altında yer alan gayrimüslimlerin ahitlerine uymasını, onları her türlü zulüm ve haksızlıktan muhafaza etmesini, ödemeyecekleri miktarda vergi koymamasını" (Ebu Yusuf, 1973, s. 289) vasiyet etmiştir. Bu vasiyet, Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in koyduğu ilkelere ne denli riayet ettiğini göstermektedir.

Hz. Ebubekir'in halifeliği sürecinde başlayan Suriye bölgesinin fethedilmesiyle Kudüs'e giden yollar da açılmıştır. Bunun ilki, Müslümanlar ile Hıristiyan Bizanslılar arasında 634 yılında cereyan eden Ecnadeyn Savaşı'dır. (Belâzuri, 1987, ss. 163-164) İkincisi ise 636 senesinde gerçekleştirilen Yermük Savaşı olmuştur. Böylelikle Bizansla yapılan mücadele neticesinde Filistin, kuzey bölgelerden de kuşatma altına alınmıştır. (Belâzuri, 1987, s. 195) Ayrıca Suriye, Mısır ve Mezopotamya'nın tamamı Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir. (Nicolle, 1994, s. 8) Müslüman ordular tarafından fethedilen bu yerlere tanınan haklardan haberdar olan Kudüs Patriği Sophronios ve halk, Hz. Ömer'in bizzat şehre gelerek ahitnameyi vermesi şartıyla şehri teslim edeceklerini belirtmişlerdir. (Belâzuri, 1987, ss. 197-198; İ. Süreyya Sırma, 2015, s. 205) Hz. Ömer, bölgeye gelerek emannameyi imzalayıp 538 yılında şehre girmiştir. Bu tarihten itibaren

Kudüs, İslam hâkimiyeti altında barış ve esenlik dolu senelelerini yaşamıştır.

Kudüs fethedilmeden önce Hıristiyan idareciler tarafından yönetilmekteydi. Kudüs'ün fethi sırasında bu yöneticiler bölgeden kaçtığı için şehrin teslimini patrik yapmıştır. Şehir alındıktan sonra Halife Ömer, Patrik Sophronios'la birlikte bazı incelemelerde bulunmuştur. Özellikle Halife Ömer'in Kudüs'e girdiği vakit ilk faaliyetlerinden birisi Hz. Peygamber'in (sav) İsrâ ve Miraç hadisesinin vuku bulduğu mekân olan Süleyman Mabedi'nin olduğu yeri görmek istemesidir. (Runciman, 1951, c. 1 s.3) Terkedilmiş ve çöplüğe dönmüş bir manzara karşısında hayretler içerisinde kalan Halife, bölgenin derhal temizletilmesi talimatını vermiştir. (Gil, 1992, s. 65)

Hz. Ömer'in incelemelerde bulunduğu bu bölgede Romalıların yıktığı Süleyman Mabedi yerine M.S. 135 senesinde inşa ettiği bir putperest şehri Aelia Capitolina ve Jüpiter Capitolina'ya ithafen tapınak vardı. (Spence-Jones, 1911, s. 77) Roma'nın Hıristiyanlığı kabulü ile buraya birçok kilisenin yapılmış olduğu da bilinmektedir. Ayrıca burası Hıristiyanlar tarafından bir hac merkezi haline getirilmiştir. (Yiğitoğlu, 2017b, s. 139) Hz. Ömer'in burayı düzenletmesinden kısa süre sonra alana sade bir mescit inşa edilmiştir. Yahudilerin iskân talebi Hıristiyan halk tarafından pek arzulanmasa da Halife'nin buyruğuyla kabul edilmiştir. İlk olarak yetmiş kadar ailenin yerleştirilmesine müsaade edildiği ifade edilmektedir. (Loewenberg, 2016, s. 256) Yahudiler ile Müslümanlar arasındaki dini, siyasi ve sosyal münasebetleri belirleyebilmeleri ve halifeden herhangi bir

talepte bulunabilmeleri için Yahudilere kendi dini veya siyasi liderlerini belirleme hakkı verilmiştir. Böylelikle Halife ile Yahudiler arasında aracılık görevi bu liderler tarafından yapılmıştır. (Eşmeli, 2018, s. 246)

Kadim belde uzun süre hem Putperest hem de Hıristiyan yönetimlerce idare edildiğinden dolayı çok fazla ihmale uğramıştır. Nihayet Müslümanlar tarafından Kudüs'ün fethedilmesiyle kutsal topraklar hak ettiği değere kavuşmuştur. Müslüman yöneticiler tarafından gerek Hıristiyanlara gerekse Yahudilere tanınan haklar ve izlenen hoşgörü siyaseti nedeniyle bölgedeki insanların yaşam standartları yükselmiştir. Özellikle uzun süredir Yahudilerin sıkıntı içerisinde yaşaması Müslümanların Kudüs'ü fethiyle son bulmuştur. İslam devlet sisteminin bir anlayışı olarak 'zımmi' kabul edilen gayrimüslim halka, 'cizye' ödemeleri şartıyla çeşitli haklar verilmiştir. Gayrimüslim tebaya tanınan bu haklar Müslümanların güvencesi kapsamındadır. İslam'ın getirdiği zımmi anlayışı ve millet prensibinden dolayı bu statüye fethedilen bütün milletler dâhil edilmiştir. Dolayısıyla Yahudilerin yaşadığı coğrafyalarda fethedilince Yahudilere de aynı statü tanınmıştır.

Emevîler döneminde toplum, Müslümanlar ve gayrimüslimler veya Zımmiler olmak üzere ikiye bölünmüştür. Gayrimüslimler, vahye dayanan kitaplara sahip dini toplumlardan meydana gelmektedir. Bunlar Hıristiyan, Yahudi ve Sabiilerdir. (Yiğit, 1995, s. 76) Zımmilerden cizye denilen vergi alınmaktaydı. Lakin bunlar Müslüman olduğu takdirde bu vergiden muaf sayılmaktaydı. Emeviler döneminde gayrimüslimler arasında İslam'ın hızla yayılma-

sıyla zimmiler arasında İslam'a geçişler de artmıştır. Bazı dönemlerde zimmiler üzerinde birtakım kısıtlamalara gidilmiş olsa da bunun onlara zulmetme amacı taşıdığı söylenemez. Nitekim Halife Ömer b. Abdülaziz'in, zimmilerin haklarına uyulması için verdiği talimatların yanında; onların hayat koşullarını kolaylaştırıcı çokça tedbir aldığı da bilinmektedir. (Aycan, 1998, s. 78)

Emeviler'de Zimmiler, dolayısıyla Yahudiler herhangi bir ekonomik sıkıntıya maruz kalmamışlardır. Askeri ve idari alanlar dışında hemen hemen hiçbir meslekten menedilmemişlerdir. Yahudilerin ekserisi ticari işlerle meşgul olmuşlardır ve ekonomik yoksunluğa maruz bırakılmamışlardır. Emevi toprakları olan Fas, Yemen, Irak, İran ve Orta Asya'daki Yahudiler ağır işlerde de çalıştırılmamıştır. (Aksu, 2006, s. 79) Ayrıca Emevi idaresinde, Mansur dönemi, Yahudi bir kişi gelir tahsildarlığına görevlendirilmiştir. (Tritton, 1930, s. 22) Lakin Yahudilere üst makamlar verilmediği de bilinen bir mevzudur. (Aksu, 2006, s. 79) Emevi döneminde Yahudi bilginlerinden de istiafe edilmiştir. Özellikle tercüme faaliyetlerinde Yahudi tabip Mâserceveyh'in Kunnâş adlı eseri Arapça'ya tercüme edilerek bilime kazandırması kayda değer bir örnektir. Abdülmelik b. Mervan'ın Kubbetu's-Sahrâ'nın temizliği için Yahudileri'de görevlendirdiği bilinmektedir. (Adıgüzel ve Çakan, 2019, s. 344-347) Yine Halife Abdülmelik, Mescid-i Aksâ'nın korunması için Yahudi ailelerinden bazılarını muhafızlığa görevlendirmiş ve onlardan cizyenin alınmasını yasaklamıştır. (Arslantaş, 2016, s. 151)

Abbasi dönemlerinde de Emevi zamanında olduğu gibi

fetihler devam etmiş ve İslam toprakları olabildiğince geniş sınırlara ulaşmıştır. Böylelikle işgaller ve sürgünler yaşanan ayrıca zor şartlar altında çeşitli coğrafyalara dağılan, farklı yönetimler altında bulunan dünya üzerindeki Yahudilerin çoğunluğu da bir idarenin egemenliğine girmiş bulunuyordu. İslam'ın Hz. Peygamber'den (sav) itibaren gayrimüslimlere uyguladığı zımni siyaset de Emevi ve Abbasilerde de uygulanmaya devam etmiştir. İslam'ın getirdiği bu politikanın avantajı sayesinde Yahudiler gerek dini yaşamlarında gerekse sosyal, ekonomik vb. hayatlarında hiç olmadığı kadar rahatlığa kavuşabilmiştir. Öyle ki, seyahat özgürlüğü, mal mülk edinmeleri, çocuk sahibi olmaları, kendi mahkemelerinde yargılanmaları hatta burada yargılanmak istemezse İslam mahkemelerine intikali bile mümkündür. Bunun örneğini mahkemede kırbaç cezası alan bir Yahudi'nin bu cezadan kurtulmak istemesi ve bu sebeple İslam mahkemelerine müracat etmesinde görebiliriz. (Mann, 1920, s. 123) Diğer bir örnek ise kendi yasalarında kohenlerin dul kadınlarla evlenmesi yasak olmasına rağmen bunu İslam Mahkemelerine götürerek evlenmeleridir. (Goitein, 1980, s. 77) Yahudi responsa'sında ve Geniza belgelerinde, Yahudilerin şeriat mahkemelerine başvurduğuna ve müslüman yargıçların onlara uyguladığı adil muameleye dair bol miktarda kanıt vardır. Ayrıca, Yahudilerin ve diğer gayrimüslimlerin kendi hukuklarında olduğu gibi İslam mahkemelerinde de yemin etmelerine müsaade edilmiştir. (Cohen, 2016, s. 16)

Babil Yahudi cemaatinde süregelen faaliyetler de Abbasi idaresinde devam etmiştir. İdari konularda Yahudilerin li-

derliğini 'reş galuta'; din akademilerine de başkanlık yapan 'gaon' olarak adlandırılan rabbiler, coğrafyada yaşayan Yahudilerin manevi liderliğini ve baş hâkimliğini yürütmüşlerdir. Emeviler döneminde İslam toplumuna uyum sürecini yaşayan Yahudiler, Abbasilerle birlikte İslam toplumuna entegre olabilmişlerdir. Hatta kendi aristokrat sınıfını dahi oluşturabilmişlerdir. İslam'ın Yahudilere karşı izlediği bu hoşgörü neticesinde, Yahudilerin Talmudik dönemde geliştirdiği ve Yahudi olmayana 'goy' karşı uyguladığı sert kurallar bu dönemde mümkün olduğunca Müslümanlara karşı gevşetilmiştir. (Arslantaş, 2009, s. 724)

Abbasiler döneminde önemli bir husus, Anan ben David'in öncülüğünde yeni bir yapılanma (Karaîlik-Anânîler) ortaya çıkmıştır. Bunun sebebinde uzun süre devletleşemeyen ve Pers, Bizans dönemlerinde diasporada yaşamaya maruz bırakılan Yahudilerin Müslümanların egemenliği altına girmesiyle tekrar yapılanmanın, mabedin inşasının mümkünsüzlüğünü görmüş olmasıdır. Abbâsiler döneminde halifeye karşı Yahudileri temsil eden cemaat başkanlığının ve Talmud akademilerindeki âlimlerin tavırlarından rahatsız olan ve yeni iskân yerlerinin açılmasıyla farklı etnik gruplarla yaşamak durumunda kalan Yahudiler geleneksel Yahudiliğe karşı Tanah merkezli yenibir oluşum içerisine girmişlerdir. (Sinanoğlu, 2001, s. 424)

İslam coğrafyasının genişlemesi ve Abbasi devletine karşı alternatif bir güç olarak çıkan Fatimiler'in bulunduğu Mısır ve Kuzey Afrika'daki Yahudilerin de ticaret yolları vasıtasıyla zenginleşerek ayrı bir konuma yükselmeleri Irak'ta bulunan Yahudi cemaatlerinin dikkatini çekmiştir. Burada bulunan Ya-

hudiler de, Abbasilerde bulunan Yahudi cemaatlerinin idare merkezi 'Re'sü'l-câlûtluk' gibi 'nagid' adıyla alternatif bir merkez kurmuşlardır. Böylelikle İslam coğrafyasındaki Bağdat ve Kahire merkezli ikili bir yönetime benzer Yahudi cemaatleri yönetimi oluşturulmuştur. İkili yönetimin ortaya çıkmasıyla Talmudik dönemden itibaren önemini devam ettiren Irak Yahudiliği kurumları değerini yitirmiştir. (Arslantaş, 2009, s. 275)

Abbasiler döneminde özellikle Türklerin zamanla güçlenerek İslam coğrafyasında yeni devletler kurmaları Bizans ve Fatımilerle mücadeleye girişmeleri hayli önemlidir. Tolunoğulları ve İhşidler bölgenin Türkleştirilmesinde ayrı bir ehemmiyete haizdir. Ayrıca Selçukluların varlığı da coğrafyaya özel bir güç katmıştır.

Ebü'l-Misk Müdebbirü'd-devle Kâfûr b. Abdillâh el-İhşidî'nin 968 senesinde ölümüyle Mısır'da birtakım sıkıntılar ortaya çıkmıştı. Afrika'da bulunan Şii Fatimî Halîfesi, Ebû Temîm Muid el-Muizz Lidinillâh, fırsattan istifade Mısır'a kalabalık bir ordu göndermiştir. İhşidîlerin orduları Fatimi askerleri gelmeden önce bölgeyi terketmişti. Böylelikle 969 yılında Mısır kolaylıkla alınmış ve Fatimi halifesi el-Muizz adına hutbe okutulmuştur. Mısır'ın ele geçirilmesinden kısa bir süre sonra Kudüs de işgal edilmiştir. Fatimiler döneminde Kudüs ve burada yaşayan gayrimüslimlerle ilgili bazı menfi hadiseler de yaşanmıştır. Mısır Halîfesi el-Hâkim Biemrillâh zamanında Kumamet Kilisesi'nin tahrip edilip yağmalanması, Yahudi ve Hıristiyanlara çeşitli baskıların yapılması, kıyafetlerinin ayrıştırılması gibi uygulamalar olmuştur. (Ayan, 2019, s. 4)

Fâtımî devletinin toprakları içerisinde yer alan Filistin'de 1069 larda Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi bir Türkmen beyliği kuran Kurlu Bey'in vefatıyla beyliğin başına geçerek Emîr Atsız (Atsız Bey) Kudüs'ü fethetmiş, halifelik ve Selçuklu sultanlığı adına hutbe okutmuştur. (Sevim, 1991) Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte toprakları üzerinde beylikler kurulmuştur. Aynı şekilde Suriye ve Filistin bölgesinde de beylikler Haçlı seferlerine kadar yönetimlerini devam ettirmişlerdir. (Çiftci, 2019, s. 94) Fakat Haçlıların Kudüs'e geldiği zaman dilimi içerisinde Fatimilerin de Kudüs'ü 1096 senesinde zapt ettiği görülmektedir.

Papa Urban II tarafından 1095 senesinde doğu Hıristiyanlarına destek amacıyla ilk haçlı seferlerinin başlatıldığı bilinmektedir. Haçlılar tarafından düzenlenen bu ilk sefer onlara bazı kazançlar getirmiştir. Kudüs'ü de kapsayan toprakların Müslümanların yönetiminden kopuşunu sağlamış ayrıca Batı'nın egemenliğinde birtakım kurumların oluşmasına neden olmuştur. (Pringle, 2002, s. 101) Haçlılar burayı 15 Temmuz 1099'da ele geçirmiştir. (Hasanoğlu, 2020, s. 91) Kudüs Haçlı Krallığı adı ile bilinen bu devlet, merkez Kudüs olmak üzere ve ilerleyen dönemlerde 1291'e kadar Akka merkez olmak üzere varlığını takriben 200 yıl devam ettirmiştir. Kurulan Haçlı Krallığının başına önce Godefroi de Bouillon sonra kardeşi I. Baudouin geçmiştir. (Demirkent, 2006, s. 53) Kudüs, Haçlılar tarafından işgal edildikten sonra büyük bir katliama ev sahipliği yapmıştır. Maalesef doğu Hıristiyanlarına destek için düzenlendiği belirtilen bu seferler hem onlara hem de Müslüman halka zulüm getirmiştir. Kudüs'te Harem-i Şerif'e sığınan Müslümanlara dahi acın-

mamış neredeyse şehirdeki yetmiş binden fazla insan katledilmiştir. Öyle ki Mescid-i Aksa ile Kubbetu's-Sahra'daki ve şehirde yer alan İslam sanat eserleri de ya yok edilmiş ya da yağmalanmıştır. Kubbetu's-Sahra da haçlılarca kiliseye Mescid-i Aksa ise saraya dönüştürülmüştür. Fakat ilerleyen zamanlarda tapınak şovelyeleri tarafından Mescid-i Aksa depo olarak kullanılmıştır. Ayrıca şehirde sağlam kalabilen mescidler ya kiliseye dönüştürülmüş ya da farklı amaçlara hizmet ettirilmiştir. (Hasanoğlu, 2020, ss. 92-93)

Kudüs'te Haçlıların varlığı Selahaddin Eyyubî'nin burayı 1187'de fethetmesine kadar devam etmiştir. Kudüs Fatih, Irak Selçuklu Devleti'nin Tikrit Valiliğini yapan Necmeddin Eyyüb'un oğlu olan Selahaddin Yusuf Eyyübî, 1138 yılında doğmuştur. Babası daha sonra Zengi Atabeyliği'nin Dımaşk valiliğini yapmıştır. Türk devlet terbiyesi ve töresi alan Selahaddin Yusuf Eyyübî, Zengi Atabeyliği'nde Haçlılara ve Fatimilere karşı çeşitli görevlerde bulunmuştur. Nureddin Mahmud Zengi'nin Fatimi Devleti'ne son vermek üzere gönderdiği orduların en önemli komutanı olmuştur. Birçok konuda görevlerini başarı ile ifa ederek rüştünü ispatlayan Selahaddin Yusuf, Fâtımî vezirliği, Mısır orduları komutanlığı ve Zengi Atabeyliği'nin Mısır naibliği görevlerine getirilmiştir. (Üstün, 2018, ss. 79-80)

1174 yılında Nureddin Mahmud'ın vefatıyla Eyyübî emirlerinin iktidarı ele geçirme arzusu nedeniyle iç karışıklıklar meydana gelmiştir. Devletin en güçlü emiri ve naiibi olan Selahaddin Yusuf, içeride hâsıl olan karışıklıkları bertaraf ettikten sonra hükümdarlığını ilan etmiştir. (Polat, 2015, s. 47)

Selahaddin Eyyûbî'nin sultan olmasından kısa bir süre sonra Türk birliğini sağlamak, haşhaşilerin faaliyetlerine son vermek ve haçlı varlığını bitirmek için uğraşlar vermiştir. Haçlılara karşı düzenlediği seferlerde üstünlük sağlayarak onlarla 1180 ve 1185'te anlaşma imzalamıştır. (Polat, 2015) Selahaddin Eyyûbî, Beyrut'u kuşatmış, Beysan seferine çıkmış ve Kerek'i iki kez muhasara altına almış; Mısır üzerindeki haçlı tehlikesini yok ettikten sonra Suriye ve Mısır topraklarını birleştirmiştir. (Şeşen, 2009, s. 337) Uzun kuşatmaların ve mücadelelerin ardından Hittin'de 1187 yılında Haçlıları bozguna uğratmıştır. Bu savaşta Haçlı ordusunun çoğu yok edilmiş Kral Guy ve himayesindeki kontlar, şovalyeler esir alınmıştır. (Şeşen, 1998, ss. 165-167)

Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs'e girdikten sonra ilk icratı, Harem-i Şerif'in İslamî usullere göre düzenlenmesi ve Abbasi halifeliği adına hutbenin irad edilmesi olmuştur. Özellikle Harem-i Şerif'te yer alan enkaz temizlenerek tekrar imar edilmiştir. Mescid-i Aksa ile Kubbetü's-Sahra onarılarak aslı haline, mescide dönüştürülmüştür. (Gül, 2016, s. 121)

Mısır ve Suriye bölgesi, dolayısıyla Kudüs, Eyyûbilerin son zamanlarında iç çekişme içerisinde olan zayıf idareciler tarafından yönetildiğinden, haçlı ve Moğol istilaları nedeniyle istikrarsız bir dönemi yaşamıştır. 1250 yılında Memlük Devleti'nin kurulmasıyla buralar tekrar istikrara kavuşmuştur. Lakin Kudüs, Eyyûbiler ile Memlük yönetimi arasında yapılan birtakım anlaşmalara rağmen geç istikrara kavuşmuş; iki devlet arasında gidip gelmiştir. Memlüklerin 1260'ta Moğol ordusunu Ayn Calut'ta mağlup etmesi-

nin ardından güçlenmiş ve böylelikle Kudüs'e 1516 yılına kadar hâkim olmuştur. (Tomar, 2020, s. 107)

Bilad-ı Şam (günümüzde Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün) yönetimi, Eyyûbilerin sistemi değiştirilmeksizin, Memlüklerde devam ettirilmişdir. Kudüs, valilik ve naiblik olarak yönetilmiştir. Kudüs'te yapılacak her atama Dımeşk naibliğince yapılmaktaydı. Kudüs her dönemde olduğu gibi Memlüklerde de dini ve manevi önemi olan bir belde olmuştur. Memlük sultanları, Kudüs'ü yeniden imar etmiş, buraya medreseler, hanlar, camiler, su kanalları kazandırmışlardır. Bu dönemde Arapların yanısıra Hıristiyanlar, Museviler, Türk ve Çerkez kökenli Memlükler ile Türkmenler şehirde varlığını sürdürmüşlerdir. (Tomar, 2020, ss. 108-110)

14. Osmanlı Dönemi

Osmanlı dünya üzerindeki çok uluslu devletlerin en önemlilerinden biridir. Tarih sahnesine XI. Yüzyılda küçük bir beylik olarak çıkmış, dünyanın en büyük ve uzun süreli hayat süren devletlerinden biri haline gelmiştir. Yahudi, Hıristiyan vb. gibi çeşitli dinlere mensup milletleri barındıran çok kapsamlı bir devlet olmuştur. Osmanlı'nın bu özelliğe haiz olmasının en önemli hususiyeti, farklı dine ve kültüre sahip tebaasına karşı İslami usüllerin gerekliliklerini en iyi şekilde uygulamaya çalışmasından kaynaklanmaktadır. Bunun en belirgin göstergesi günümüzde dahi Osmanlı'da yaşayan milletlerin kendi hususiyetlerini hala koruyor olmasıdır. (Yiğitoğlu, 2013, s. 24)

Osmanlı topraklarında yaşayanların tamamının hakları

garanti altına alınmış; ister Müslim isterse gayrimüslim olsun devletin bir vatandaşı sayılmıştır. Böylelikle burada yaşayan herkes aynı sistem içerisinde hayat sürdürmüşlerdir. (Hatipoğlu, 1993, s. 103) Osmanlı yönetiminde merkezden taşraya uzanan bir yapı vardı. Ayrıca kurumsal bir çerçeve içerisinde farklı dine mensup grup ve cemaatlerle münasebet kurulmaktaydı. Bütün bunlar kendi içlerinde özerk olup geniş yetkilere haizdi. Bu nedenle oldukça hak ve hürriyetlere sahip olan bu cemaatler dini ve idari teşkilatlanmayı sağlamışlardır. Öyle ki kendi devletlerinde dahi bu türden geniş haklara sahip değillerdi. (Yiğitoğlu, 2013, s. 26)

Osmanlı, İslam Hukuku kurallarına göre fetih sonrası gayrimüslim halkla yaptığı 'zımmet akti' gereği onların can, ırz ve mallarının garanti altına alınmasına karşılık onlardan 'cizye' vergisi toplamıştır. (Kazıcı, 1999, s. 429) Lakin bu vergi din adamlarından, çocuklardan, iş göremez olanlar ile ihtiyar, engelli ve kadınlardan alınmamıştır. (Tabakoğlu, 1999, s. 186) Ayrıca Osmanlı'da gayrimüslimlerden alınan bir diğer vergi 'haraç'tır ve arazi vergisi olarak bilinmektedir. (Kazıcı, 1999, s. 434) Eğitim-öğretim, Osmanlı'nın ilk dönemlerinden Tanzimat'a kadar gayrimüslimlerin kendi din adamlarınca ibadetgâhlarının yanında yapıldığı bilinmektedir. (Kenanoğlu, 2008, s. 182)

Tanzimatla birlikte Osmanlı Devleti'nde uygulanan "Millet Sistemi"nden ayrılmış müteakibinde Kânûn-ı Esâsî ile birlikte eşitlik ilkesi gereğince gayrimüslimler için özel kanunlar çıkartılmıştır. (Yaman, 2015, s. 13) Ayrıca gayrimüslimlere aile hukuku konularında bir ayrıcalık tanınmış olup Müslümanların buna müdahalesine dahi izin

verilmemiştir. Öyle ki, gayrimüslimlerin nikâh işlemlerini kendi dini ayinlerine göre yapıp yapmadıkları da denetlenmiştir. Bu hususta dini esas ve usullere göre yapmayan din adamlarına da ceza verilmiştir. Özetle arşiv belgelerinden elde edilen bilgiler Osmanlı'nın gayrimüslim tebasına hoşgörüyle yaklaştığı ve belli bir hukuk çerçevesinde özgürce hayatlarını sürdürdüklerini kanıtlamaktadır. (Yaman, 2015, s. 14-15)

Osmanlı'nın gayrimüslim tebası olan Yahudiler, dini ve sosyal hayatlarıyla ilgili her konuda Yahudi hukuku, Halakayı temel olarak almıştır. Dönemin durumlarına göre zühur eden ve değişen her konuda Rabbiler Halaka'yı esas alarak, bütün sorulara cevap bulmaya çalışmıştır. Hiç şüphesiz Osmanlı'da Rabbiler geniş bir literatür meydana getirmişlerdir. (Angel, 1994, s. 669) Zira Osmanlı Millet Sistemi'nde Yahudiler mühim bir kesimi temsil etmekteydi. Millet-i Yehûd, Musevi gibi tanımlamalarla zikredilen Yahudiler, Osmanlı'da Rum ve Ermenilerden sonra üçüncü önemli milleti oluşturmuştur. (Shmuelevitz, 1984, ss. 20-21)

Osmanlı'nın kök saldıdığı Anadolu'daki Yahudi varlığının ilk izlerini Babil imparatoru Nabukednessar'ın Yahudilerin topraklarına saldırıp (M.Ö. 538) onları sürgün edişine kadar götürülenler olsa da muhtemel olarak Makedonya kralı İskender'in M.Ö. 333 senesinde Filistin'i işgali daha kuvvetlidir. (Aydın, 2002, s. 6) Ayrıca Roma yönetimi altında yaşayan Yahudilerin M.S. 132-135 yılları arasındaki büyük isyanıyla Kudüs ve çevresinden sürülmeleri de Anadolu'ya Yahudilerin gelişlerini başlatmış olabilir. Anadolu'ya Karai Cemaati salıklarının geldiği bilinmektedir. Fetihden önce

İstanbul'da 1172 yılında 500'e yakın Karai Cemaatinden Yahudi'nin Beyoğlu'nda (Pera) yaşadığı ifade edilmektedir. (Ayдын, 2002, s. 9) İzmir çevresindeki Efes ve Sart bölgesinde Yahudilere ait milattan önce yapılmış tapınakların varlığı yukarıdaki ziktettiğimiz bilgileri de desteklemektedir. (Arslan, 2014, s. 120)

Osmanlı'nın henüz ilk kurulduğu dönemde, sınırları içerisinde yer alan Yahudilere dair ilk bilgiler 1326'da Orhan Gazi'nin Bursa'yı fethetmesine kadar götürülmektedir. Buranın alınmasıyla şehirdeki Yahudiler, Osmanlıları sevinçle karşılamışlardır. Orhan Gazi'nin oluruyla inşa edilen Etz Hayim (Hayat Ağacı) Sinagogu önemlidir ve 1940'lara kadar bu mabed açık kalmıştır. Edirne'nin I. Murad tarafından fethedilmesiyle hayat standartlarının yükseleceğini düşünen Balkan Yahudileri de Osmanlı devleti mülküne yerleşmiştir. (Şarhon, 2005, s. 160) Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde yaşayan Yahudilere uygulanan zulüm neticesinde Osmanlı'ya yerleşmeleri hayli önemlidir. Almanya'da doğan ve Edirne'ye yerleşen Fransız Yahudilerinden olduğunu belirten Edirne Başhahamı Isaac Zarfati'nin Avrupa'da yaşayan Yahudilere Osmanlı'ya gelmelerini tavsiye ettiği mektup gerek Avrupa'daki gerekse Osmanlı'daki durumu göstermesi bakımından kayda değer bir örnektir. İsaac Zarfati mektubunda Avrupa'da Yahudilerin her an ölüm tehlikesiyle karşı karşıya bırakıldığı, Almanya'da dindaşlarının maruz kaldığı çeşitli sıkıntıları öğrendiğini ve bütün bunlardan Türkiye'ye gelerek kurtulabileceklerini belirtmektedir. Osmanlı'da hiçbir şeyin eksik olmadığını, buraya geldikleri takdirde onlar için

iyi olacağını ilan ederek Osmanlı'ya gelmelerini teşvik ve davet etmiştir.(Lewis, 1984, ss. 135-136)

Dünya üzerinde varlığını sürdüren bütün bu Yahudi toplulukları içerisinde en önde olanı hiç şüphesiz Osmanlı Devleti'ndeki Yahudilerdir. Bunun önemi Osmanlı'nın yükselişle birlikte bütün topluluklara eşit muamelesinden ve Osmanlı'nın bir parçası olmasının verdiği değerden gelmektedir. Diğer bir önemi ise Avrupa'dan gelen büyük Yahudi göçleridir. Nitekim bilgi ve yetisiyle İtalya, Portekiz ve İspanya'dan göç eden Yahudilerin, nüfus, bilgi ve donanımıyla geri planda kalmış doğu akdeniz havzasındaki Yahudilere taze bir soluk getirmiştir. Genişlemeyle birlikte Osmanlı devleti, dünyanın birçok bölgesinden herhangi bir şekilde gelen, hatırı sayılır boyutlarda (Aşkenaz, Seferad vb) Yahudi nüfusuna sahip olmuştur. (Lewis, 1984, s. 113) Ayrıca Osmanlı, daha çok Müslüman Arapların hayat sürdüğü İslam toprakları olan Kuzey Afrika, Mısır, Filistin ve Suriye'nin fethiyle Arapça konuşan Yahudilerin (Musta'ribe) oluşturduğu bir toplumu da (Mizrahiyyim, Ma'raviyyim) bünyesine dâhil etmiştir. (Doğan, 2010, s. 215)

Fatih Sultan Mehmet ve Türk askeri 1453 senesinde İstanbul'a girdiğinde Romaniot⁹ olarak isimlendirilen Bizans Yahudileri Fatih'i övgüyle, kurtarıcı olarak karşılamıştır. Bizans'ta zor şartlarda hahambaşı olarak görevini yürütmekte olan Rabbi Moses Capsali (Moşe Kapsali) başkent İstanbul'un ilk Türk hahambaşısı olmuştur. (Lewis, 1984, s. 136; Şarhon, 2005, s. 160)

⁹ Yunanca konuşan en eski Yahudi Cemaati, Benei Romania-Romana oğulları. (Aydın, 2002, s. 7)

İspanya krallarının Katolik bir ülke oluşturma arzusu nedeniyle Endülüs'te yaşayan Müslüman ve Yahudilerdin değiştirmeye aksi durumda ise ya ölüme ya da göçe zorlanmıştır. 1492 yılında Müslüman ve Yahudiler cebren İspanya'dan ayrılmak durumunda kalmıştır. Yaklaşık iki yüz bin kadar Seferad Yahudileri Avrupa'nın kuzeyi ile Akdeniz bölgesine göç etmiştir. Dönemin padişahı Sultan II. Beyazid tarafından Osmanlı topraklarına yaklaşık doksan üç bin kadar Yahudi kabul edilmiştir. İspanyol zulmünden kaçan Seferad Yahudileri ve Müslümanlar Portekiz'e yerleşmiş fakat dört yıl gibi kısa bir zaman sonra buradan da göç ettirilmiştir. Portekiz'de yaşayan Yahudilerin çoğunluğu yine Osmanlı'ya sığınmışlardır. (Şarhon, 2005, s. 161)

XV. yüzyılın sonlarında zulümden kaçarak Osmanlı'ya gelen Yahudiler, İzmir'in ideal bir yerleşim yeri olarak görülmemesi nedeniyle daha fazla imkâna sahip Tire ve Manisa'ya yerleştirilmişlerdir. (Arslan, 2014, s. 121; Emeçen, 2008, s. 30) Sonraki dönemlerde gelen göçmenler nedeniyle İzmir'de kurulan beş mahalleden biri gayrimüslimlere ayrılmıştır. XVI. Yüzyılda Macaristan ile Sırbistan'ın Osmanlı toprağı olmasıyla buradaki birçok Aşkenaz Yahudi cemaati, Selânik, Edirne, İstanbul ve Filistin'e intikal etmiştir. XVII. yüzyılda anti-semitizm nedeniyle Polonya, Ukrayna, Rusya, Fransa, Almanya, Macaristan'dan kaçan Aşkenaz Yahudileri de Sofya, İzmir ve Ege kıyılarına gelmiştir. (Shaw, 1991, s. 121) XVII. yüzyıl başlarında ise nüfusun artmasıyla bu bölgede kendi cemaatlerini oluşturabilmişlerdir. (Arslan, 2014, s. 121) 1854-1855 yıllarında vuku bulan Kırım Harbi'nden sonra 400 kadar Rus Ya-

hudisi de İstanbul'a getirilerek iskân ettirilmiştir. (Aydın, 2002, s. 14)

I. Murat döneminde Edirne'de Romaniot Cemaati idaresinde Talmud Okulu bulunmakta idi ve burası çevre devletlerden gelen Yahudilerin haham olarak yetiştirildiği bir merkez konumuna yükselmiştir. (Groeples, 1999, s. 30)

Osmanlı'ya; İspanya, Portekiz, İtalya gibi ülkelerden gelen Yahudilerin yanı sıra Balkanlar ve çeşitli Avrupa ülkelerinden göçlerin olması, ülkedeki Yahudi nüfusunu daha da artırmıştır. Öyle ki, 1477 senesinde İstanbul'da mevcut Yahudi ailesi 1647 olarak bilinmekteydi. (Hacker, 1982, s. 123) Zamanla bu nüfus daha da artış göstermiştir. İstatistiklere göre, 1908 yılında Osmanlı topraklarında İstanbul'da 65 bin, Edirne'de 17 bin, Selanik'te 90 bin, İzmir'de 35 bin, Halep ve Şam'da 12'şer bin, Kudüs'te 40 bin ve Bağdat'ta 45 bin Yahudi yaşamaktaydı. (Yaman, 2015, s. 19)

Osmanlı'da, hahambaşılık müessesesi İstanbul'dan sonra Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı diğer bölgelerde de tesis edilmiştir. Bunlar, 1841'de Kudüs, 1849'da Bağdat ve 1874'te Kuzey Afrika'dır. (Levy, 1992, s. 107)

Osmanlı Devleti'nde Yahudiler, dini edebiyat alanında önemli eserler vermişlerdir. Jozef Karo, 'Şulhan Aruh'u; Salamon ben Moses ha-Levi Alkabet, dünya Yahudilerince benimsenen 'Leha Dodî' ilahisini; Yaakov Hulli, 'Me-am Lo'ez' eserini; Haham Abraham ben İsak Asa da Yahudi edebiyatıyla ilgili eserlerini meydan getirmişlerdir. Ayrıca, Hekim Yakub, Jozef Amon, Moşe Amon, Daniel Fontesca gibi çok sayıda ünlü doktor da sarayda görev yapmıştır. (Şarhon, 2005, s. 162) Osmanlı'da tanınan bu özgürlük sa-

yesinde Yahudiler, uzun yıllar örf adet ve geleneklerini muhafaza edebilmişlerdir.

Osmanlı'nın duraklama dönemine girmesiyle birlikte Avrupa'da ekonomi gibi birçok hususta ilerlemenin yaşanması Osmanlı'daki gayrimüslim tebayı da etkilemiştir. Haassaten Avrupa'dan yardım alan Hıristiyan azınlıklar, burada etkin faaliyetlerde bulunmuşlardır. Buna mukabil Yahudilerin başarılarını devam ettirememelerinden dolayı, onların elindeki birçok fırsat Hıristiyanların lehine dönmüştür. Ayrıca XVII. yüzyılda İzmir'de doğan ve genç yaşlarında Mesihlik iddiasında bulunan, Yahudileri ayaklandıran ve sosyal dengeyi bozan Sebatay Sevi'nin başlattığı hareket de tüm bu yaşanan olumsuzlukları daha da derinleştirmiştir. (Şişman, 2008, ss. 334-335) Zamanla Osmanlı'da yaşayan Yahudilerin birçok alanda konumu olumsuz bir şekilde seyir göstermiştir. Osmanlı'daki nüfuzlarını da günden güne kaybetmişlerdir. Fakat aynı yüzyılda Hollanda ve İtalya'dan gelen Karai Yahudileri Osmanlı'ya göç etmiş ve burada ticari hayatta birtakım ilerlemeler kaydetmiştir. Genellikle tekstil ile uğraşsalarda matba ve basımla da ilgilenmişler, silah sektörüyle de faaliyet gösterdiklerinden dolayı bu alanda da Osmanlı'ya katkı sunmuşlardır. Yahudilerin, Osmanlı'da birçok hususta ilerlemesi devletin yükselmesiyle, gerilemesi ise yine devletin çeşitli iç ve dış etkenler nedeniyle güç kaybetmesiyle paralel olmuştur. Nitekim XVIII. Yüzyılda Avrupa'ya verilen kapitülasyonlar hem Müslüman hem de Yahudilerin ticaretine engel teşkil etmiştir. Öyle ki Osmanlı tüccarları Batılı meslektaşlarıyla rekabet edemeyecek durumu düşmüşlerdir.

Osmanlı'nın son dönemlerine doğru Fransa merkezli Avrupa'nın birçok yerinde ortaya çıkan milliyetçilik düşünceleriyle birlikte Osmanlı'ya giren bu fikirler nedeniyle azınlıklara birtakım haklar içeren 1839'da Mustafa Reşid Paşa'nın Gülhane'de okuduğu ve Tanzimat devrini başlattığı için Tanzimat Fermanı da denilen Sultan Abdülmecid'in fermanının yayınlanması önem arz etmektedir. (Akyıldız, 2011, ss. 1-10) Çünkü Osmanlı topraklarında yaşayan herkese eşit haklar tanınmıştır. Tanzimatla birlikte devlet kadrolarında gayrimüslimlerin özellikle de Yahudilerin sayısı artış göstermiştir.

Tanzimat Fermanı ile yetinmeyen ve azınlıklara daha fazla hak verilmesi gerektiğini belirten, bununla da Osmanlı tebasının dengesini bozmaya çalışan Batılı devletlere karşı Islahat Fermanı yayınlanmıştır. (Gülsoy, 1999, s. 185) 1865'te Yahudilere verilen cemaat nizamnâmeleri de birer anayasa gibi olmuştur. Rum, Ermenilerin yanında Yahudilere de verilen bu nizamnameler, cemaatlerinin dinî işlerini görecek ruhanî meclislerin yanında idarî işlerle uğraşan ikinci birer mecliste sunuyordu. (Akyıldız, 2011, s. 7) Osmanlı'daki azınlıkların devlete bağlılıklarını artırmak ve dış güçlerin emellerine engel olmak için Tanzimat, Islahat Fermanlarının yanında 1876 ve 1908 de Meşrutiyet ilan edilmiştir lakin bütün bu faaliyetler Osmanlı azınlık halklarına yeterli gelmemiş; devletten kopuşlarına mâni olunamamıştır.

Fransız ihtilalinin etkileriyle milletlerin kendi uluslarını oluşturma çabaları dönemin en büyük devleti olan Osmanlı'yı hayli etkilemiştir. Özellikle Avrupa'da oluşan

milliyetçi akımlar ve Osmanlı'yı parçalama teşebbüsleri faaliyetlerini artırmıştır. Osmanlı milletleri içerisinde yerini almış olan Yahudiler de bu ayrılıkçı akımlardan faydalanmak istemiştir. (Hasanoğlu, 2015) Bu sebeple dünya üzerindeki Yahudilerin Siyonizm fikirlerine bir araya getirilerek yeni bir göç yoluna koyulması, Filistin'in ele geçirilerek Filistin topraklarına yerleştirilmesi, hedeflenmiştir. Theodor Herzl bu gayeyi oluşturabilmek için dünyadaki zengin Yahudilerle irtibat kurarak madden ve manen destek bulmuştur. (Singer ve de Haas, 2007, ss. 370-371) Ayrıca Osmanlı'nın tarih sahnesinden silinmesini arzu eden çeşitli ülkeler de Herzl'in emellerine yardım etmişlerdir. Herzl'in Abdulhamid Han ile görüşmesi ve Filistin topraklarında bir devlet fikrine karşı Sultan'dan olumsuz cevapla karşılaşması tarihteki önemli yerini almıştır. (Buzpınar, 1994, ss. 59-61; Küçük, 1998, s. 220) Dönemin meclis başkanı Said Paşa'nın Abdulhamid Han'ın hilafet ve saltanattan hâl'i kararını oya sunup onaylanmasından hemen sonra meclisin bu kararını padişaha tebliğ etmek üzere seçilen heyette, Selanik mebusu Yahudi Karasu'nun da olması dikkat çekicidir. (Küçük, 1998, s. 223)

15. Modern Dönem

Osmanlı Yahudileri ile Polonya Yahudileri arasında Orta Çağ'ın müteakibinde ve Modern Çağın ilk kısımlarında vuku bulan iki önemli hadise günümüzde dahi etkisini sürdürmektedir. XVII. yüzyılda Osmanlı ile dünya üzerindeki pek çok Yahudiyi etkileyecek şekilde ortaya çıkan bir mesihi hareket olarak nitelendirilen Sabatay Sevi'nin faaliyetleriyle; XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Polonya/ Ukrayna

topraklarında İsrail ben Eliezer (Ba'al Şem Tov) tarafından kurulan ve hızla yayılan bir Yahudi dinî grubun faaliyetleri bu dönemde hayli önemlidir.

15.1. Sabatay Sevi Hareketi (Sabataycılık)

XVII. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde çıkan Sabatayist hakeret; dönmelik, avdetilik, Sazanikos veya Selanıklılık gibi ifadelerle adlandırılmıştır. Sabataycılık mistik ve mesihi özellik taşıyan bir Yahudi ekolüdür. Gazzeli Nathan'ın (1643~1680) felsefi altyapısını oluşturduğu, İzmir doğumlu Sabatay Sevi'nin (1626- 1676) faaliyetlerini yürüttüğü bu hareket Osmanlı Devleti'ndeki Yahudiler için önemli bir kırılması noktasını teşkil etmiştir. Bu oluşum Osmanlı'dan günümüze İslamî öğeleri de içeren konverso bir yapı olarak devam etmiştir. (Demirci, 2012, ss. 625-626)

Bu hareketin zuhur etmesindeki en önemli etkenlerden biri İspanya'da ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden zorunlu göç yaşayan ve yaşamlarında gördükleri zorluklardan dolayı toplumda oluşan mistik yorumlardır. Yahudiler üzerinde etkisi olan Kabalacılığın yerini daha mistik ve kurtarıcı figürü barındıran mesihilik almıştır. Safed Kabalıcılığı olarak bilinen bu yeni yapının temel anlayışı mesih figürüdür. 16. yüzyılda İshak Luria, Hayim Vital, Joseph Karo gibi Osmanlı vatandaşı olan Safed'li mistiklerin ortaya koyduğu yeni oluşumdur. (Demirci, 2012, s. 626) Buna göre klasik kabalacılıktan farklı olarak, Yahudiler tarafından edilen dualar, çeşitli fiiller, hayırseverlik ve yardımlaşma gibi eylemler mesihin gelmesini hızlandırmaktadır. Sabataycılığın oluşmasındaki diğer önemli etken ise Polonya'da binlerce

Yahudi'nin öldürülmesi ve buradaki zulmün yansımalarıdır.

Dünya üzerinde yaşayan pek çok Yahudinin sıkıntı ve zorluklar içerisinde hayat sürdürmeye çalışmasını bir fırsata dönüştürmek isteyen Nathan 1665 yılında Sabatay Sevi'nin beklenen gerçek mesîh olduğunu iddia etmiştir. Sevi'nin faaliyetlerinin haberi Osmanlı sınırlarının dışında İsfahan'dan Yemen'e, Fas'a, Moskova'dan Londra'ya ve Amerika'ya ulaşmıştır. Sevi'nin ününün zirvede olduğu tarih 1666 senesi Hıristiyanlar için Mesih'in ikinci kez geleceği tarih olarak bilinmektedir. Lakin mesihin, Sevi'nin ancak deccal olacağı düşünüldüğü için, Osmanlı'nın da sonunu getirecek kişi olarak görülmüştür. Bu nedenle Avrupa'daki Yahudi ve Hıristiyanlarda büyük heyecanlı bekleyiş hâkim olmuştur. Osmanlı'da bazı sorunların baş göstermesi ve Avrupalı tüccarlardan bazı şikâyetler nedeniyle Sabatay Sevi sorgulanarak hapse atılmıştır. Sabatay Sevi taraftarları arasında hareketliliğe ve ülkede oluşan sıkıntılardan dolayı Sevi, Edirne'ye getirilerek 17 Eylül 1666 tarihinde padişahın gözetiminde sorgulanarak İslam'a davet edilmiş; neticede Sabatay Sevi, Müslüman olduğunu belirterek Aziz Mehmed adını almıştır. (Şişman, 2008, ss. 334-335)

Sevi'nin Müslüman olması Sabataycılık düşüncesini bitirmemiştir. Özellikle Sevi'nin Müslüman olma zorunda olmasından ve Sabataycılığın çözülme tehlikesinden dolayı Gazze'li Nathan yeni bir teoloji kurgulamıştır. Buna göre mesihin yeniden doğuşu başlatmadan önce bir başka dine girmesi zorunludur. Yani çift kimlik algısı zorunlu görül-

müştür. Bu nedenle Sabatayistler için din değiştirme önemli bir uygulama olmuştur. (Demirci, 2012, s. 629)

Çeşitli devletlerde zor şartlarda yaşayan Hıristiyanlaşmış veya başka bir dini benimsemiş olan Yahudiler için çifte kimlik zor şartlara karşı uyum sağlamada bir kolaylık olarak addedilmiştir. Öyle ki yine başka coğrafyalarda bulunan geleneksel Yahudiler de bazı Sabataist unsurları benimsemiş yoluna gitmişlerdir. XVIII. yüzyılda Reformist Yahudilerce ortaya konan sürgün milliyetçiliği Sabatayist Yahudiler arasında kolayca yer bulmuştur. Osmanlı'da yaşayan Sabatayistler de Türk Milliyetçiliği üzerinde önemle durmuşlardır. Sabatayizmin ortaya attığı düşünceler nedeniyle geleneksel rabbilerin otoritesini sarsan Doğu Avrupa'da Hasidik düşüncesinin oluşum sürecine de etki eden karizmasını doğrudan tanrıdan alan Saddikler (Sabatayist ermişler) zuhur etmiştir. Geleneksel Yahudilik ile Sabatayizm bu ve benzeri düşüncelerden özellikle de otorite çekişmesinden dolayı karşı karşıya gelmiştir. (Demirci, 2012, s. 630)

Sabatayist düşüncelerin Yahudilere bir diğer önemli etkisi ise İsrail'e dönüş fikrini başlatmış olmasıdır. Nitekim Sabatay Sevi'den önce de özellikle İspanya'dan kaçan Yahudiler için yaygın bir düşünce olmuştu. Fakat Sevi'nin mesihlik iddiasıyla birlikte geriye dönüş ideası daha aşikâr hale gelerek Avrupa'daki Yahudiler varını yoğunu satarak Filistin'e göç etmek istemişlerdir. Bu husus Osmanlı'ya da sıçramıştır. (Demirci, 2012, s. 631)

Sabatay Sevi'nin Müslüman olduğunu ilan etmesine karşın Tevrat metinlerini okuması ve çevresindekilere 'ar-

tık herkesevinde dönsün' sözleri önemlidir. Zira Sevi'nin yaptığı faaliyetler yönetiminde gözünden kaçmamış ve sürgüne gönderilmiştir. Arnavutluk'ta faaliyetlerine üç yıl kadar devam etmiş ve 1676 yılında ölmüştür. Efsaneye göre bir mağaraya girmiş ve daha sonra tekrar gelmek üzere kaybolmuştur. Ölümünden sonra onun mirası devam etmiş, daha çok Selânik'te bir araya gelen takipçileri Yâkub Çelebi etrafında toplanmıştır. İlerleyen zamanlarda takipçilerinin arasında meydana gelen liderlik kavgası yüzünden bölünerek Ya'kübîler, Karakaşlar ve Kapancılar olarak isimlendirilmişlerdir. 1924 senesinde gerçekleşen nüfus mübadelesinde bunlar Türkiye'ye yerleşmişlerdir. (Şişman, 2008, s. 335)

15.2. Hasidik Hareketler

Hasidizm, oluşturduğu felsefe bakımından M.Ö. I. yüzyıla kadar uzanan fakat bulunduğu çağın gereksinimlerini de yansıtmaya çalışan otantik yaşama modeli oluşturan XVIII. yüzyıl doğu Avrupası'nda zuhur etmiş mistik bir Yahudi ekolüdür. Hasidizm, Ortodoks veya Rabbinik Yahudilik denilen ana kolun içinde radikal kanadı teşkil eder ve bu kolun da yoğun bir kesimini oluşturur. İsrail ben Eliezer (Baal Şem-Tov) isimli kabalacı Polonya Yahudisi tarafından geliştirilmiştir. (Demirci, 2005, s. 119)

Hasidizm kelimesi, "dindar" ile aynı anlama gelmektedir. Bu hareket, Yahudi tarihinde Yahudilerin, özellikle de Doğu Avrupa'dakilerin sosyal yaşamını derinden etkilemiş olan en önemli manevi hadiseler arasında sınıflandırılabilir. Sabatay Sevi'nin Mesihlik iddiasıyla Polonya'daki

yerleşik Yahudiler, rabbilik ve mistisizm arasındaki mücadeleye daha da belirgin hale gelmiştir. Mistik doktrinlere ve mezhepçiliğe yönelik eğilimler, Polonya'nın güneybatı ya da Ukrayna eyaletlerindeki Volhinya, Podolya ve Galıçya Yahudileri arasında belirgin bir şekilde kendini göstermiştir; kuzeybatı eyaletlerinde, Litvanya'da ve Beyaz Rusya'da, Rabbinik Ortodoksluğu tartışmasız bir şekilde hüküm sürmüştür. Bunun sebebi, kuzey ya da Litvanya Yahudileri ile Ukrayna'nın güney Yahudileri arasında bariz sosyal farklılıkların olmasıdır. (Rosenthal ve Dubnow, 2007, ss. 251-252)

Güneydeki sosyal çürüme, Kmielnitzki yönetimindeki Kazak Ayaklanması ve Polonya'daki çalkantılı zamanların (1648-60) ardından Ukrayna Yahudilerini derinden sarsan bir duruma sürüklemiştir. Güney Rusya Yahudilerinin de ekonomik ve manen çöküşü, XVII. yüzyılın ortalarından XVIII. yüzyılın ortalarına kadar orada vuku bulan pek çok sorun, mistik hareketler ve dini mezhepçilik için elverişli bir alan açmıştır. Bütün bunların yanı sıra dönemin Yahudi halkını rabbiliğe karşı memnuniyetsizliğe, mistisizme doğru da bir eğilime sürükleyen çeşitli sebepler vardı. Özellikle Yahudi din adamlarının yetersizliğinin bilgili insanları tatmin edemeyişi, kabala öğretileri uygunlansa da din adamlarının kendi sistemine göre uyarlaması, Hasidizm, basit, teşvik edici ve rahatlatıcı inancıyla sıradan insanların yakıcı arzusuna hazır bir yanıt vermesi, dogmatik veya ritüel reformu değil, daha derin bir psikolojik reformu amaçlaması gibi etkenlerden dolayı Doğu Avrupa'da etkili olmuştur. (Rosenthal ve Dubnow, 2007, s. 252)

15.3. Aydınlanma Hareketi

Doğu Avrupa'da yaşanan çeşitli sorunlar ve onun doğurduğu hadiselerden dolayı Yahudiler kendi aralarında mücadelelerini sürdürürken, Batı Avrupa'da Rönesans ve Reform hareketleri gibi toplumları derinden etkileyen sosyal değişimler meydana gelmekteydi. (Kurt, 2010a, s. 34) Bu değişimlerle birlikte Batı Avrupa'da hayat sürdüren Yahudilerin durumlarında da hissedilir derecede gelişmeler olmuştur. Özellikle, II. Joseph'in 1782 yılında yayımladığı fermanla Viyana'daki Yahudiler farklı yerleşim yerlerinde oturma, çeşitli alanlarda çalışabilme, özel kıyafet zorunluluğunun kaldırılması gibi pek çok hakları kazanmışlardır. II. Joseph'in fermanı, Yahudilerin haskala programına önemli katkı yapmıştır. Ayrıca Fransa'da sırasıyla 1791, 1804 ve 1807'de Yahudilere farklı alanlarda çeşitli haklar tanınmıştır. (Cohn - Sherbok, 2010, ss. 123-124)

Almanya'da ise Yahudilerin hayat standartları gelişme arz eden diğer ülkelere nazaran daha zayıf devam etmiştir. Özellikle 1830'da Almanya'da liberal faaliyetlerin hız kazanmasına kadar bu süreç aleyhte geçmiştir. Lakin Gabriel Riesser ve Heinrich Heine gibi Yahudilerin haklarını savunan düşünürler bu hususta birtakım ilerlemeler kaydettirmiştir. 1870'lerde ise Yahudilerin Almanya'da oturma izni, ticaret yapabilmesi, herhangi bir işte çalışması gibi bazı hakları alması kayda değer bir gelişmedir. Avrupa'nın geri kalan bölgelerinde Yahudilere bazı haklar verilmesi liberal yönetimlerin siyasetlerini uygulamasına göre devam etmiştir. Zamanla yeni bir hayat standardına ve gelişmelere şahit olan Yahudiler bütün bunlara paralel olarak haskala

akımını ortaya çıkarmıştır. Takipçileri Maskil(im) olarak isimlendirilmiştir. Haskala, Doğu Avrupa'da kendi özel bölgelerini (Getto) terkederek birlikte oldukları toplumla uyum arz etmeye başlamasıdır. (Kurt, 2010, s. 55; Rosenthal, ve Wiernik, 2007, s. 256)

Haskala, Yahudi hakları adına güzel bir gelişme olarak ortaya çıkmış olsa da onların dini ve kültürel mirası için de bir tehdit oluşturmuştur. Haskala hareketi ilk olarak Almanya'da 18. yüzyılın son çeyreğinde yayılmaya başlamıştır. Destekçileri, Friedlanders ve Daniel Itzig gibi zengin Yahudiler ile Mendelssohn ve Hartwig Wessely'dir. Uyum sağlamada yetenekli Yahudiler, kısa sürede Alman ulusunun sosyal ve entellektüel yaşamının pek çok sahasında ön plana çıkmıştır. (Rosenthal, ve Wiernik, 2007, s. 256) Haskala; Galiçya, Litvanya nihayetinde Rusya'da etkili olmuştur. Berlin Haskalası, hassaten tüm Avrupa'daki Yahudilerin hakları ve hürriyetleri için değerli görülmüştür. Zamanla bu, Isaac Abraham Eucler öncülüğünde bir organizasyona dönüşmüştür. Haskala, Yahudilerin geleneksel toplum anlayışından modern yapıya geçişidir. Fransa ihtilalinden sonra dünya üzerindeki Yahudilere karşı bakışın zaman içerisinde müspet yönde seyir göstermesinin adı olmuştur. Haskala, Yahudilerin Batı ile bütünleşmesi, yıllardır düşman olarak görülen kitlenin toplumdaki nazarının değişmesidir. Yahudilerin seküler felsefe içinde dine bilimsel ve akılcı bakması faaliyetidir. Aydınlanma'da kültür evrenseldir, din ve milliyet konuları tarafsızdır, Avrupa kültürü herkesin ortak ürünüdür. Bu nedenle Yahudiler bu amaca ulaşmak için teşvik edilmiş, buna engel olan unsur-

ların kaldırılması da amaç edinilmiştir. Haskala düşünce-sinin mimarı Naftali Herts Wesseley (1725-1805) fikirlerini 'Hame'asef' dergisinde ve 'Divrei Şalom Ve'emet'-Barış ve Hakikatin Sözleri adlı çalışmasında yazmıştır. (Kurt, 2010b, s. 105)

Netice itibarıyla Haskala, yıllardır sorunlar içerisinde Avrupa'da yaşamlarını sürdüren Yahudilerin gelenekçi yapısından sıyrılarak yaşadıkları topluma uyum sağlayabilen bir özelliğe dönüşmesinin adı olmuştur. Açıkçası asimilasyonun ılımlı hale getirilerek sunulmasıdır. Yahudiler için zorlu ve ağır koşullardan kurtularak daha müreffeh bir hayata kapının aralanması yoludur. Böylelikle aydınlanmanın öncüleri, dinî hayatla bağlarını koparmadan yeni toplumun uyumlu bireyleri olmaya gayret etmişlerdir. Avrupa'da hayat sürdüren Yahudiler için XIX. yüzyıl siyasi ve sosyal açıdan özgürleşme sürecinin başlangıcı olmuştur. Değişen şartlar nedeniyle yaşadıkları bölgelerde Yahudiler eşit haklar elde etmişlerdir. Fakat bu uğurda Yahudilik ve Yahudi kimliği din ve muhteva bakımından değişime maruz kalmıştır.

Yahudiler, tarihte karşılaştığı birçok baskıya ve zulme karşı genel itibarıyla gelenekçi yapıyı, yani Yahudiliği tarihte ayakta tutan düşünce yapısını, benimserken buna alternatif olarak yeni fikirlere de kapı aralamak zorunda kalmıştır. Yahudilerin içinde yaşadıkları toplumlara uyumu ve onlarla iletişim kurması kaçınılmazdı. Değişen düşünceler ve gelişen fikirler Yahudilerin aydınlanma faaliyetlerini mecbur kılmıştır. Bu nedenle Yahudiler sekülerleşmeye doğru yol almıştır. Bunun karşısında ise doğal olarak diğer Yahudi

oluşumları zuhur etmiştir. Bir yanda yeniliğe açık liberal yapıda Reformist Yahudilik diğer bir yanda Rabbani Yahudiliğin devamı olarak addedilen gelenekçi Ortodoks Yahudilik ayrıca dini dışlayan ve milliyet prensibiyle hareket eden Siyonizm ortaya çıkmıştır. İlerleyen zamanlarda daha ılımlı bir yol benimseyen Yeni Ortodoksluk, Muhafazakâr Yahudilik ve Amerikan Yahudileri tarafından oluşturulan Yeniden Yapılanmacı Yahudilik ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak Yahudiler uzun süre kendilerini kapalı toplum olarak korumaya gayret etseler de ortaya çıkan koşullar nedeniyle cemaatleşmelere ve kutuplaşmalara yönelmişlerdir. Alman Yahudileri içerisinde zuhur eden ve Avrupa'ya hatta Amerika'ya intikal eden bu aydınlanma düşüncesi birbirlerine zıt düşünceye sahip; Reformist, Ortodoks ve Muhafazakâr Yahudi akımlarını doğurmuştur. XX. Yüzyılda bu akımlar Yahudiliğin üç büyük ana kolunu oluşturmuştur.

15.4. Siyonizm

Siyonizm, Yahudiler adına yazılan, çizilen ve konuşulan en önemli konulardan biri olmuştur. Çıkış noktası ve ulaştığı hedefler bakımından dünyada hayli etkileri olan bir düşüncedir. XIX. Yüzyılda Yahudilere karşı oluşan anti-semitizm'e bir tepki olarak çıkmıştır.

Herzl, Viyana'nın önde gelen bir gazetesinde Neue Freie Press'de bir yazı yayınlamasıyla birlikte gazetenin Paris temsilcisi olmuş ve eşiyle birlikte oraya taşınmıştı. Avusturya'da gördüğü anti-semitizm manzarasının benzerlerini Paris'te görmüş olması onu hayli şaşırtmıştır.

Herzl'in gazeteci olarak çalışması, sosyal ve siyasi meselelere olan ilgisini, bilgisini artırmış ve onu, anti-semitizmin cevabının asimilasyon değil, Yahudiler tarafından organize karşı çabalar olduğu inancına götürmüştür. Dreyfus¹⁰ olayında Yahudi asıllı bir subayın haksız yere suçlanması ve devamındaki Fransız halkının artan anti-semitist faaliyetleri Herzl'in düşüncesini önemli derecede etkilemiştir. Nitekim o, Dreyfus olayının kendisini Siyonist yaptığını da belirtmiştir. (Stefon, 2012, s. 344)

Siyonizm'in ana gayesi, dünyanın çeşitli coğrafyalara dağılmış ve zulüm gördüğünü söyleyen Yahudileri, geçmişte hayat sürdürdükleri topraklarına yeniden iskân ettirmek ve İsrail Devleti'ni kurmaktır. Bu hareket, 1896 yılında Theodor Herzl'in öncülüğünde oluşturulmuştur. Herzl, Siyonizm'in hedefini, dünyanın farklı bölgelerinde baskı altında kalan Yahudilere, sığınacakları, daimî, emin ve meşru bir yurt meydana getirmek olarak açıklamıştır. (Gottheil, 2007, s. 666)

Herzl, Yahudi sorununun sosyal veya dini bir sorun olmadığını, ancak onu dünyanın medeni ulusları tarafından konyeyde tartışılacak ve çözülecek bir siyasi dünya sorunu haline getirerek çözülebilecek ulusal bir mesele olduğunu yazmıştır. Herzl'in bazı arkadaşları bunun çılgın bir fikir olduğunu düşünmüş olsa da Doğu Avrupa Yahudi toplumlarından olumlu sonuçlar almıştır. (Stefon, 2012, s. 345)

Herzl, siyonizmi Avrupa'daki Yahudi karşıtlığının bir neticesi olarak oluşturmuştur. Yüzyıllardır çeşitli coğraf-

¹⁰ Dreyfus Olayı, Fransız askeri belgelerinin Alfred Dreyfus adlı bir Yahudi subay tarafından Alman ajanlarına verildiği iddiası.

yalara sürülen Yahudiler asıl hüviyetlerini kaybetmişlerdir. Yahudilerin yaşadığı her ülke Herzl'a göre Yahudi karşıtı bir haldedir. Bu nedenle Yahudilere iyi bir istikbal, onları maneviyatlarını kuvvetlendirici ve onurlu bir duruşa sahip yapmak gerekmektedir. Bütün bunların gerçekleşmesi için 1895'te yazdığı "Yahudi Devleti" adlı eserinde bir devlet kurabilecek güçte, maddi manevi yeterli olanaklara sahip olduklarını açıklamış ve devletin kurulması için faaliyetlerine başlamıştır. (Öke, 2002, ss. 23-24)

Herzl'in Siyonizm için ilk önemli faaliyeti, zamanının en zengin adamlarından, Rusya ve Romanya'dan gelen Yahudileri Arjantin'e ve Amerika'nın diğer bölgelerine yerleştirmek amacıyla Yahudi Kolonizasyon Derneği'ni kuran, Baron Maurice de Hirsch ile bir röportaj yapmasıdır. Herzl, her şeyi Müslümanların hayırseverlik çabalarına bırakmak yerine, Yahudileri kendi bayrakları altında toplayacak bir siyasi örgüte ihtiyaç olduğunu savunarak fikirlerini ona açmıştır. (Stefon, 2012, ss. 345-346)

Herzl, Siyonizm fikrini oluştururken hiç şüphesiz Kutsal Kitap'tan da beslenmiştir. Çünkü Yahudilerin Filistin'e dönüş fikrinin kökleri Kutsal Kitap'ta zikredilmektedir. (Zeke-riya, 10/10; Amos, 9/14) Bu nedenle kutsal topraklara dönüş ideası hiçbir zaman kaybolmamış ve bu süreç geçici olarak görülmüştür. Herzl'in Siyonizm düşüncesinin arka planında mesih beklentisi de bulunmaktadır. Fakat Herzl'in başlattığı kutsal topraklara dönüş umutları Reformist Yahudiler tarafından çok desteklenmemiştir. Frankfurt'ta 15-28 Temmuz 1845'te toplanan Hahamlar Konferansı, ata topraklarına dönüş ve Yahudi devletinin yeniden kurulması için edi-

len duaları ritüelden kaldırmaya karar vermiştir. 3-6 Kasım 1869'daki Philadelphia Konferansı, mesih düşüncesinin amacının, ikinci bir ayrılık içeren, Davut'un soyundan gelen eski Yahudi devletinin yeniden kurulması olmadığını, tüm akıl sahiplerinin Tanrı'nın birliğinin itirafında bulunması gerektiğini belirtmiştir. 16-18 Kasım 1885 tarihli Pittsburg Konferansı'nda zikredilen "Kendimizi artık bir ulus değil, dini bir topluluk olarak görüyoruz ve bu nedenle ne Filistin'e bir dönüş ne de bir fedakârlık bekliyoruz" ifadesi hayli önem arz etmektedir. (Gottheil, 2007, s. 667)

Hiç şüphesiz Herzl, bir Yahudi devletini ilk düşünen ve yazan kişi değildi. Zaten devamlı olarak Ortodoks Yahudiler günlük dualarında Siyon'a dönüş çağrısında bulunuyorlardı. Hatta 1799'da Napolyon'un, Filistin'de bir Yahudi devleti kurmayı bile düşündüğü bilinmektedir. Yahudi asıllı İngiliz devlet adamı Benjamin Disraeli, 'Tancred' adlı bir Siyonist roman yazmıştı. Karl Marx'ın arkadaşı olan Moses Hess, bir Yahudi devletinin yeniden teşekkülü hem Yahudiler hem de insanlığın geri kalanı için bir zorunluluk olduğunu ilan ettiği 'Rom und Jerusalem' adlı 1862'de önemli bir kitap yayınlamıştı. 1881'deki Rus şiddet hareketlerinden sonra, Leo Pinsker, Batı Avrupalı Yahudilere Filistin'de kolonilerin kurulmasına yardım etme çağrısında bulunan "Otomatik Kurtuluş" adlı bir kitap yazmıştı. (Stefon, 2012, s. 345)

Filistin'de bir Yahudi devletinin inşa edilebilmesi uğruna yoğun çabalar sarf eden, bu idea için sömürge devletleriyle iletişimini kuvvetli tutan ve onlardan çok büyük destekler alan Herzl, dünya gündemine Siyonist düşüncüyü

sokabilmiştir. Bu yolda çokça yol kat eden Herzl Siyonist eylemlerin başarıya ulaştığını göremeden 1904 senesinde ölmüştür.

15.5. İsrail Devleti'nin Kurulması

Yahudiler tarihte çokça savaflara ve göçlere maruz kalmışlardır. Asur saldırılarından başlayarak Babil istilaları neticesinde büyük diasporaya şahit olmuş, Helen ve Roma dönemleriyle birlikte Yahudilerin kutsal olarak nitelendirdikleri topraklarda hayat sürmeleri neredeyse imkânsız hale gelmişti. Bu sebeple boyunduruğu altında buldukları yönetimler Yahudileri çeşitli coğrafyalara savurmuşlardır. Gerek Hıristiyan İspanya'sında gerekse Avrupa'nın birçok bölgesinde Yahudilere karşı izlenen katı politikalar onları toplumdaki soyutlamaya yetmiştir.

Rönesans ve Reform hareketleriyle birlikte Avrupa'da toplumun her kesimini ilgilendiren büyük değişimler yaşanmıştır. Bunun yanında evrilen düşünceler nedeniyle Yahudilerin statülerinde de birtakım gelişmeler meydana gelmiştir. II. Joseph'in yayımladığı ferman Yahudilerin çeşitli haklara sahip olabilmesi adına Avrupa'daki ilk önemli adım olmuştur. Bunu çeşitli Avrupa ülkelerinin icraatları takip etmiştir. Lakin yapılan bu tür iyileştirmelerin yanında Yahudilere karşı anti-semitist faaliyetler de hız kazanmıştır. Bunun yanında Haskala'nın getirdiği düşünceyle Yahudiler içersinde her ne kadar topluma uyum sağlama aşamaları görülse de Fransa'da yaşanan Dreyfus olayı Yahudi karşıtlığının olduğu seviyeyi göstermesi bakımından önemli görülümüş ve Siyonizm'in Yahudiler arasında kabu-

lüne zemin hazırlamıştır. Böylece aydınlanmayla birlikte Yahudileri Avrupa toplumlarına uyumsallaştırma çabaları sonuçsuz kalmıştır. Avrupa, Yahudi sorunlarını çözemediği gibi aksine ırka dayalı Yahudi aleyhtarlığı olan anti-semitizmin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Avrupa'daki anti-semitizm, Almanya'da ırkçı Nazilerin yönetime gelmesi ve hızla işgal ettiği topraklarda yaşayan Yahudileri hedef alması, sistematik bir soykırımı beraberinde getirmiştir. İtalya ve Fransa'daki yönetimlerin Alman Nazilerine verdiği destekle 1939-1945 yılları arasında devam eden II. Dünya savaşı süresince Yahudilere karşı dönemin Alman yönetiminin büyük soykırım 'Holokost' yapılmıştır. (Schwartz, 1997, ss. 331-332)

Holokost nasıl Yahudiler için acı bir tecrübe olduysa yine tarih sahnesinde Yahudiler için yeni bir başlangıca kapı aralamıştır. Gerek dünya kamuoyunda Yahudi taraftarlığına gerekse Filistin'e yerleşme girişiminde onlar adına müspet gelişmelere neden olmuştur. Hemen akabinde Yahudilerin Filistin'e yoğun göç dalgaları Araplarla mücadeleleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle Haganah silahlı güçleri bütün Filistin'e yayılmış ve Irgun gibi terör örgütleri de faaliyetlerini sürdürmüştür. Devletin kurulabilmesinin silahlı bir askeri güç ile mümkün olduğu düşüncesini benimseyen bu terör örgütü Araplara karşı şiddet eylemlerine yönelmiştir. Irgun'un eylemlerini yeterli görmeyen Avraham Stern önderliğindeki radikal bir grup Stern'i kurmuştur. Bu çatışma hali II. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. 1939 senesinde II. Dünya Savaşı ile birlikte dünya sahnesinde güç dengelerini değiştirecek Birleşmiş Milletler'in yanında

Amerika yeni aktör olarak ortaya çıkmıştır. (Karaman, 2009, s. 332) Zira Amerika, Yahudilerin Filistin topraklarında yeni bir devletin kurulmasını ve Yahudi göçlerini son derece destekleyen politika yürütmüştür. Filistin'e gelen göçlerle birlikte azınlık konumuna düşmek istemeyen Araplar, Yahudilere karşı ayaklanmışlardır. (Gürbüz, 2017, s. 232)

1920'lerde Osmanlı yönetiminden kopan Filistin toprakları İngiliz manda idaresi altındaydı. İngilizlerin yönetimini bir Yahudi devlete dönüştürme düşüncesi Arapların muhalefetiyle karşılaşmıştır. Arapların tepkisi nedeniyle 1939'da "Mac Donald Beyaz Bildirisi" yayınlanmış olsa da ne göçü engelleyebilmiş ne de her iki tarafı memnun edebilmiştir. (Gürbüz, 2017, s. 233)

Dünya üzerinde anti-semitist faaliyetler ile siyonizmin etkisiyle 1880'li yıllardan başlayarak II. Dünya Savaşı sonuna kadar devam eden geri dönüş projesi kapsamında kutsal topraklar olarak nitelendirilen Filistin'e göçler planlı bir şekilde devam ettirilmiştir. 1882-1903 yıllarında Rusya, Romanya ve Galıçya'dan 20-30.000, 1904-1914 yıllarında Rusya'dan 35-40.000, 1919-1923 senelerinde Rusya, Polonya ve Romanya'dan 35.000, 1924-1931 tarihleri arasında Polonya'dan 88.000, Nazizim'in tırmanışa geçmesiyle birlikte 1932-1938 yılları arasında da Orta Avrupa'dan 215.000 Yahudi bir yolunu bulup Filistin'e göç etmiştir. (Karaman, 2009, s. 329) Yahudilerin uzun yıllardır sabırla ilerlettiği kutsal topraklara göç politikası, bazen dönemin idarecilerinin ihmalleri bazen de Yahudilere verilen devasa ekonomik desteklerle mülk sahibi yerel bazı Arap halkın bunun cazibesine dayanamayışı nedeniyle somut meyvelerini vermiştir.

Filistinde artan çatışmalar II. Dünya Savaşı'nda kısmen sakinleşse de bu sorun bitmemiş ve Birleşmiş Milletler nezdinde tartışılır olmuştur. 1947'de düzenlenen BM toplantısında siyonizm baskısı, İngiltere ve Amerika'nın destekleriyle çıkan sonuç raporunda çoğunluk planı olarak bir ekonomik birlik altında bölgenin iki halka taksimi önerilmiştir. (Gürbüz, 2017, s. 234) Filistin, Kudüs ve çevresi hariç, yediye taksim edilmiştir. Arap nüfusunun fazla olmasına rağmen onlara verilen taksim az olurken, Yahudilere verilen pay daha çok olmuştur. Oranlamaya bakıldığında bu, Filistin topraklarının yarısından fazlasının (%56,4) %31'lik nüfusa sahip Yahudilere bırakılması anlamına gelmektedir. (Said, 1985, s. 36)

Taksimatta Yahudilere ayrılan Güney Bölgesi'nde (Beersheba) 1020 Yahudi ve 103.820 Arap olmasına; yani toplam nüfusun %1'inden az olmasına rağmen Yahudilerin denetimine verilmesi bu taksimatın ne kadar manidar olduğunu göstermektedir. Tamamen veya kısmen Yahudilere verilen daha küçük on bölgede de Araplar çoğunluktaydılar. (Hollstein, 1975, ss. 218-219) Taksim edilen tüm dengesizliğe ve Arapların ellerinden alınan topraklara rağmen Arapları yurtlarından etmeye devam eden Siyonistler, İngiltere'nin 1948'de mandayı kaldırdığını beyan etmesiyle bunu, yeni bir fırsata dönüştürmüş ve çok geçmeden 14 Mayıs 1948'de İsrail adını verdikleri bir devletin kurulduğunu ilan etmiştir. (Karaman, 2009, s. 332)

SONUÇ

Yahudiliğın ve bu dine mesup olan Yahudilerin bilinmesi için başlangıcından İsrail'in kuruluşuna kadar meydana gelmiş hadiseleri konu edinen bu kitap uzunca bir tarihi süreci ele almıştır. Yahudi, İbrani, İsrail terimleri açıklanarak konuya giriş yapılmıştır. Çalışmada Atalar dönemi olarak nitelendirilen bu süreç İbrahim peygamberle başlatılmaktadır. Çünkü Hz. İbrahim, Yakup oğullarının hem kökeni hem de tek Tanrılı dinin başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir.

Hz. İbrahim'in Ur'dan başlayarak Kenan topraklarına göç etmesiyle başlayan bu hikâyede İsrailoğullarının ve Yahudiliğın ana temeli oluşturulmuştur. Kutsal Kitap'ta zikredilen bu anlatıda Hz. İbrahim'e İshak'ın oğul olarak verileceğı müjdesi dikkate değerdir. Çünkü Sare'den İshak'ın doğması ve ondan da Yakup'un olması ve onun soyunun Tanrı tarafından meshedilip, seçilmesi Yahudi inancının temellendirilmesi açısından çok önemlidir. Ağabeyleri tarafından kuyuya atılıp sonrasında Mısır'a yönetici olan Yusuf'un önderliğinde Mısır'a yerleştirilen Yakup ve oğulla-

rı 430 sene boyunca burada yaşamışlardır. Zaman içerisinde İsrailoğullarının güçlendiğini ve çoğaldığını gören Firavun onlara karşı baskısını artırmıştır. Kendi sarayında besleyip büyüttüğü bir kişinin eli ile baskı ve zulümden kurtarılan Yahudiler, Mısır'dan Sina Yarımadası'na geçerek yeni bir başlangıca yönelmişlerdir. Musa (as)'ın Sina Dağı'nda aldığı doğrudan vahiyyle kutsal kitaba sahip bir millet olmuştur. Musa'nın vefatıyla Yeşu, Tanrı'nın görevlendirmesiyle Yahudilerin başına lider olarak geçmiştir. Onun zamanında Kenan bölgesinin çoğu İsrailoğullarının topraklarına katılmış ve Yahudiler ilk yerleşik hayata geçmişlerdir.

Yeşu'nun vefatıyla yöneticisiz kalmış ve böylelikle lidersiz bir döneme girilmiştir. Bir süre sonra Hâkimler diye isimlendirilen karizmatik yöneticiler (Şoftim) tarafından İsrailoğullarına liderlik edildiği bir dönem başlamıştır. Bu, Yahudilerin Kenan bölgesinin topraklarını işgali ve krallığın kurulmasına kadar ki yaklaşık dört yüz yıl süren düzensiz dönemi içermektedir.

Halkın diğer komşu ülkelerdeki krallıkları görmesi ve böyle bir idareci olmayışının eksikliğini hissetmelerinden dolayı dönemin peygamberi Samuel'e talepte bulunmuşlardır. Nihayetinde Tanrı'nın Benyamin oymağından Afiyah oğlu Bekorat oğlu Seror oğlu Aviel oğlu Kiş'in oğlu Saul'u mesh ettiğini Samuel'e belirtmesiyle Saul kral olarak görevlendirilmiş ve böylelikle İsrailoğulları için yeni bir dönem başlamıştır. İlk defa Tanrı tarafından kral seçilen bir lider olarak Saul, çevresinde bulunan Moav, Ammon, Edom halklarıyla, Sova kralları ve Filistililerle mücadeleye başlamıştır. Gerçi her ne kadar bu zaman, krallık dönemi

mi olarak bilirse de peygamberlerin gölgesinde kalmıştır. Çünkü tayinler peygamberler aracılığı ile mümkündür ve peygamberle uyumlu olmayan kralın tahtta kalması da pek mümkün değildir. Judah bölgesinde Ela Vadisi'nde Filistililerle yapılan savaş Saul ve Davut için bir dönüm noktası olmuştur. Bu savaşta Davut'un krallığının önü açılırken Saul'un da yönetiminin sonunu hazırlamıştır.

Davut'un İsrailoğullarına kral olması Yahudi tarihi açısından çok önemlidir. Çünkü O, diğer liderlere nazaran yapılamayanı yapmış, Yahudi boylarını birleştirerek bir çatı altında toplamış ve çevresindeki toprakları da devletine katarak büyük bir krallık kurmuştur. Babasının vefatıyla kral olan Süleyman ise Yahudiler için çokça önemi haiz tapınağı, kutsal emanetlerle ahit sandığının bulunduğu ve Davut tarafından krallığın başkent olarak ilan edildiği Kudüs'te inşa ettirmiştir.

Davut krallığı ile Süleyman dönemi yönetimi uzun yıllar dağınık vaziyette yaşayan Yahudiler açısından çok önemlidir. Çünkü Yahudi kabilelerin birleşimi, güçlü bir irade sergileyebilmesi bu zamanda gerçekleşmiştir. Davut ve Süleyman dönemi krallıklar Yahudilerin altın çağı olarak nitelendirilmektedir.

Süleyman'ın vefatıyla krallık İsrail ve Yahuda olarak ikiye bölünecektir. Güneyde bulunan Yahuda Krallığı, Rehavam, Aviya, Yehoşafat, Yehoram, Ahazya, Atalya, Yoaş, Amasya, Uzziya, Yotam, Ahaz, Hizkiya, Manaşşe, Amon, Yoşiya, Yehoahaz, Yehoyakim, Yehoyakin ve Sidkiya tarafından yönetilmiştir.

Kuzeyde bulunan İsrail Krallığı ise Yarovam, Ahav, Yo-

ram, Yehu, Yehoahaz, Yehoaş, Yarovam, Zekeriya, Şallum, Menahem, Pekahya, Pekah ve Hoşea tarafından yönetilmiştir.

Kuzeyde yer alan krallık, Asur saldırıları neticesinde M.Ö. 722 yılında tarih sahnesinden kaldırılmış; güneyde bulunan Yahuda ise M.Ö. 586/7 senesinde Babil Kralı Nebukadnessar tarafından işgal edilmiş, mabed yıkılmış, içinde yer alan kutsal eşyalar ise Babil'e götürülmüştür. Mabedde yer alan Ahit Sandığı ya parçalanmış ya da Babil'e götürülmüştür.

Perslerin Babil İmparatorluğu'na son vermeleri ile sürgünde bulunan Yahudilere bir fırsat doğmuştur. Kral Ko-reş tarafından topraklara geri dönüş başlatılarak mabedin yeniden yapılmasına olanak tanınmıştır. Nehemya ve Ezra öncülüğünde Kudüs tekrar imar edilmiş ve mabed inşa edilmeye başlanmıştır. Babil'den dönem dönem tersine göç yaşanmıştır fakat orada yaşayan Yahudiler'den geri dönüşü tercih etmeyenler de olmuştur.

Pers İmparatorluğu'nun Büyük İskender (MÖ. 356-323) tarafından yıkılıp Babil'in ve Kudüs'ün ele geçirilmesiyle yeni bir döneme girilmiştir. Bu, Yahudilerin Antik Yunan ve Roma kültürüyle yüzleştiği ve onlardan etkilendiği bir süreçtir.

Helen yönetiminin baskıcı ve şiddete dayalı siyaseti Yahudilerin dini, sosyal ve birçok konuda rahatsız olmalarına sebebiyet vermekteydi. Bu nedenle Harun'un neslinden gelen kohenler tarafından M.Ö. 140-37 yılları arasında Kudüs merkezli Haşmoni Krallığı kurulmuştur. Asur, Babil, Büyük İskender'in saldırıları Yahudilere büyük sıkıntılar ya-

şatmıştır. Savaşlar ve taht kavgalarıyla boğuşan Yahudiler ara ara kendi yönetimlerini kursalar da bu, uzun soluklu olmamıştır. Haşmoniler de bunun bir örneği olmuştur.

Makalebeler dönemindeyken Helen yönetimi altında saldırılara maruz kalan ve zor duruma düşen Yahudiler Roma'dan destek ummuşlardır. Gerekli yardımda bulunan Roma, zamanla Haşmonilerin iç çekişmelerini de fırsata dönüştürerek yönetime müdahale etmekten de geri durmamıştır. Zamanla Yahudi yönetimi Roma'nın bir uydu devleti haline gelmiştir. Roma topraklarında da baskı politasının devam etmesiyle birlikte Yahudiler tarafından M.S. 115-117 yılları arasında çıkartılan Mısır, Mezopotamya, Kıbrıs ve Libya'da ayaklanmalar olmuştur. M.S. 66-70 yıllarında Kudüs'te cereyan eden başkaldırmalar Yahudiler için büyük bir sıkıntıya yol açmıştır. Ne yazık ki Mabed yıkılmış ve çoğu Yahudi öldürülmüştür. Yahudiler için Roma'ya karşı son bir umut ise Bar Kokhba isyanı olmuştur. M.S. 132-135 yıllarında ağır can ve mal kaybına neden olan büyük bir çatışma meydana gelmiştir. Neticede Roma'nın galip gelmesiyle Kudüs artık uzun yıllar putperest bir şehir olarak kalmıştır.

Yahudilerin Müslümanlarla ilk münasebetleri İslam'ın doğuşu ile başlamış fakat Yahudi nüfusunun azlığı nedeniyle buradaki ilişkiler de sınırlı kalmıştır. Hz. Peygamber (sav) sadece Mekke'ye panayır için gelen Yahudi gruplarıyla iletişimde bulunmuştur. Hz. Peygamber'in Yahudilerle olan münasebeti Medine'ye hicretiyle birlikte artmıştır. Hz. Peygamber (sav) birlikte yaşayabilmek için Medine Vesikasıyla Yahudileri de topluma dâhil etmek istemiştir.

Halife Ömer'in 538 senesinde Hıristiyan yönetimi altındaki olan Kudüs'e girmesiyle birlikte yeni bir dönem başlamıştır. Üç ilahi dinin kutsal olarak nitelendirildiği bu özel şehir artık huzurun hâkim olduğu bir merkez olmuştur. Bu özellik gerek Emeviler gerekse Abbasiler dönemlerinde de devam etmiştir. Bu süreçte Yahudiler de ilim alanında ve sosyal alanlarda ilerlemeler kaydetmiştir.

Tolunoğulları ve İhşidler bölgenin Türkleştirilmesinde önemli görev üstlenmiştir. Selçukluların dünya tarihindeki varlığı da bu coğrafyaya özel bir güç katmıştır.

Afrika'da bulunan Şii Fatımi Halifesi, Mısır'ı işgal ettikten kısa bir süre sonra Kudüs de ele geçirilmiştir. Fatımiler döneminde Kudüs ve burada yaşayan gayrimüslimlerle ilgili bazı olumsuz politikaların da uygulandığı bilinmektedir. Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi bir Türkmen Beyi Emir Atsız (Atsız Bey) tarafından Kudüs fethedilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte toprakları üzerinde beylikler kurulmuştur. Haçlıların Kudüs'e geldiği dönemlerde de Kudüs Fatımiler tarafından işgal edilmiştir. Haçlılar burayı 15 Temmuz 1099'da ele geçirmiştir. Kudüs Haçlı Krallığı adı ile bilinen bu devlet, varlığını işgal edilmesinden itibaren yaklaşık iki yüz yıl devam ettirmiştir.

Selahaddin Eyyûbî'nin sultan olmasından kısa bir süre sonra Türk birliğini sağlayarak Kudüs üzerine yürümüş 1187 yılında Haçlıları mağlup etmiştir.

1260 senesinde Memlük Devleti, Moğolları mağlup edip güç kazanmasıyla birlikte Kudüs'e de hâkim olmuştur. Memlüklerin Kudüs üzerindeki egemenliği 1516 tarihine kadar sürmüştür.

Tarih sahnesine küçük bir beylik olarak çıkmasına rağmen dünyanın en büyük ve uzun süreli hayat süren devletlerinden biri haline gelen Osmanlı Devleti; Yahudi, Hıristiyan vb. gibi farklı dinlere mensup milletleri bünyesinde barındıran çok kapsamlı bir devlet olmuştur. Osmanlı'da yaşayanların tamamının hakları garanti altına alınmış; ister Müslim isterse gayrimüslim olsun bütün milletler devletin bir vatandaşı olarak kabul edilmiştir. Osmanlı İslamî perspektif ile kabul ettiği tüm tebasına güvenceyi, refahı ve huzuru temin etmiştir. Öyleki Osmanlı, çeşitli dönemlerde gerek İspanya'da gerekse Avrupa'nın farklı ülkelerinde Yahudilere karşı uygulanan zulüm siyasetine karşı şefkat politikasını sergileyerek onları bu zor durumdan kurtarmıştır.

Fransız ihtilali dünya üzerindeki milletleri etkileyerek onları kendi uluslarını oluşturmaya itmiştir. Bu milliyetçilik çabaları dönemin en büyük devleti olan Osmanlı'yı da olumsuz etkilemiştir. Çünkü Avrupa'da ortaya çıkan bu ulusçu akımlar Osmanlı'yı parçalama faaliyetine dönmüştür. Osmanlı'nın tebası içerisinde olan Yahudiler de bu ayrılıkçı akımlardan faydalanmak istemiştir. Bu sebeple siyonizmin faaliyetleriyle Yahudilerin orada bir devlet ideali zuhur ettirilmiştir. Dünya üzerinde cereyan eden anti-semitist faaliyetler ile Siyonizm'in etkisi sonucu 1880'li yıllardan başlayarak II. Dünya Savaşı sonuna kadar devam eden Filistin'e göçler planlı bir şekilde uygulanmıştır.

İngiltere, Amerika ve çeşitli Avrupa devletlerinin desteğini alan Siyonistler, İngiltere'nin manda yönetimini kaldırmasını fırsata dönüştürerek 14 Mayıs 1948'de İsrail adını verdikleri bir devletin kurulduğunu ilan etmiştir

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, A. ve Çakan, B. (2019). Emeviler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı (41-132/661-750). *İstem*, 17(34), 329-351.
- Aksu, A. (2006). Emeviler Döneminde Sosyal Tabakalar. *İstem*, (8), 63-81.
- Akyıldız, A. (2011). Tanzimat. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Alon, G. ve Levi, G. (1996). *The Jews in Their Land in the Talmudic Age, 70-640 C.E.* England: Harvard Univ. Press.
- Altinel, T. S. (2017). Soyun Önemi Bağlamında Yahudi-Haşmoni Krallığı ve Vaftizci Yahya. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52, 115-138.
- Angel, M. D. (1994). The Responsa Literature in the Ottoman Empire as a Source for the Study of Ottoman Jewry. A. Levy (Ed.), *The Jews of the Ottoman Empire* içinde. Princeton: The Darwin Press.
- Apak, A. (2012). *Anahatlarıyla İslam Tarihi* (8. bs., C. 1). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Arslan, H. (2014). Socio-Cultural and Economic Status of İzmir's Jewish Community in the Historical Process. *Milel ve Nihal*, 11(1), 119-142.
- Arslantaş, N. (2009). Abbâsîler ve Fâtımîler Döneminde Yahudiler (132-656/750-1258) (ss. 723-729). Genç Akademisyenler

- İlahiyat Araştırmaları, sunulmuş bildiri, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Arslantaş, N. (2016). *Emeviler Döneminde İslam Dünyasında Yahudiler*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Augusta. (1921). *Historia Augusta*. (D. Magie, Çev.). London: The Loeb Classical Library.
- Ayan, E. (2019). Fatımiler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Küçük. *Journal of Medieval Researches*, 2(1), 1-12.
- Ayca, İ. (1998). Ömer b. Abdülaziz ve Gayrimüslimler, , 1998, c. I, sayı:3, s. 78. *Dini Araştırmalar*, 1(3), 65-81.
- Aydın, M. (2002). İstanbul'un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul'daki Yahudi Cemaatleri. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (14), 5-25.
- Baron, S. W. (1952). *A Social and Religious History of The Jews* (C. I). New York: Columbia Univ. Press.
- Basalel, Y. (2003). *Yahudi Tarihi* (2. bs.). İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın.
- Belâzuri, A. b. Y. el-. (1987). *Futuhu'l-Buldan*. (M. Fayda, Çev.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Bickerman, E. (1949). *From Ezra to the Last of the Maccabees*. New York: Schocken Books.
- Bokser, B. Z. (1951). *The Wisdom of the Talmud*. New York: Philosophical Library.
- Bolay, M. H. (1967). Asr-ı Saadette Yahudiler. *İslam Medeniyeti Dini İlmi Fikri Aylık Mecmua*, 23-24.
- Bozkurt, N. ve Küçükbaşçı, M. S. (2003). Medine. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/medine> adresinden erişildi.
- Brenner, M. (2011). *Kısa Yahudi Tarihi*. (S. Altınçekiç, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Buzpınar, Ş. T. (1994). II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında Filistin'de Yahudi İskan Girişimleri (1879-1882). *Türkiye Günlüğü*, (30), 58-65.
- Cohen, M. R. (2016). Defending Jewish Judicial Autonomy in the

- Islamic Middle Ages. A. Echevarria, J. P. Monferrer-Sala ve J. Tolan (Ed.), *Law and Religious Minorities in Medieval Societies Between Theory and Praxis* içinde (ss. 13-34). Belgium: Brepols.
- Cohn - Sherbok, D. (2010). *Yahudiliğin Kısa Tarihi*. (B. Baş, Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Cowley, E. A. ve Neubaubr, A. (Ed.). (1897). *The Original Hebrew of A Portion of Ecclesiasticus*. Oxford: Clarendon Press. <https://archive.org/details/ECCLESIASTICUSSIRACHEBREW1/page/n8/mode/1up?q=hebrew> adresinden erişildi.
- Çiftci, M. (2019). Haçlı Seferlerinin Düzenlenmesinde Kudüs'ün Önemi. *Yeni Fikir*, 10(22), 92-104.
- Demirci, K. (2005). Doğu Avrupa Yahudiliği. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (12), 119-128.
- Demirci, K. (2012). Sabatayizmin Avrupa Yahudiliğine Etkileri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(2), 625-634.
- Demirkent, I. (2006). Kudüs Haçlı Krallığında Devlet İdaresi (ss. 53-61). Tarih Boyunca Saray, Hayatı ve Teşkilatı, sunulmuş bildiri, İstanbul: Globus Dünya Basımevi.
- Dio, L. C. (1932). *Dios Roman History*. (E. Cary, Çev.). London: The Loeb Classical Library.
- Doğan, H. (2010). Osmanlı Devleti'nde Musta'ribeler (Araplaşmış Yahudiler). *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, (9), 215-224.
- Ebu Yusuf, Y. b. İ. (1973). *Kitabu'l-Harac*. (A. Özek, Çev.). İstanbul: Hisar Yayınevi.
- Emecen, F. (2008). Safranbolu. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, DİA. Ankara: TDV Yayınları.
- Eşmeli, İ. (2018). Hz. Ömer'in Yahudilerle İlişkisi. *Hız. Ömer* içinde (C. II, ss. 241-254). Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, sunulmuş bildiri, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası.

- Eusebius, C. (1926). *The Ecclesiastical History*. (K. Lake, Çev.). London: The Loeb Classical Library.
- Even, R. A. ve Steinsaltz, I. (2021, 19 Ocak). The William Davidson Talmud. <https://www.sefaria.org/>. 19 Ocak 2021 tarihinde <https://www.sefaria.org/Berakhot.16b> adresinden erişildi.
- Eyüboğlu, İ. Z., Gökçöl, T., Keskiöğlü, O. ve Sözen, M. (t.y.). Musevilik: Yahudiliğin Kökenleri. *Dinler Tarihi Ansiklopedisi: İslamiyet, Hıristiyanlık, Musevilik ve İlkel Dinler*. İstanbul: Gelişim Yayınları.
- Fohrer, G. (1975). *History of Israelite Religion*. (D. E. Green, Çev.). London: S.P.C.K.
- Friedman, R. E. (1987). *Who Wrote the Bible?* New York: Harper Collins.
- Gear, J. (1981). *How the Great Religions Began*. New York,: Dodd, Mead & Company.
- Gil, M. (1992). *A History of Palestine 634-1099*. Cambridge: Cambridge University Pres.
- Goitein, S. D. (1980). The Interplay of Jewish and Islamic Laws. B. S. Jackson (Ed.), *Jewish Law in Legal History and the Modern World* içinde (2. bs.). Leiden: Brill.
- Gottheil, R. (2007). Zionism. *Jewish Encyclopedia*. Detroit: Keter Publishing House. <https://jewishencyclopedia.com/articles/14339-territorialists> adresinden erişildi.
- Gottheil, R. ve Krauss, S. (t.y.). Coponius. *Jewish Encyclopedia*. <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/4641-coponius> adresinden erişildi.
- Grayzel, S. (1952). *A History of the Jews*. Philadelphia: The Jews Publication Society of America.
- Grintz, Y. M. ve Posner, R. (2007). Jew. *Encyclopaedia Judaica*. Detroit: Keter Publishing House.
- Groepler, E. (1999). *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*. (S. Kaya, Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Gruen, E. S. (2020). Judaism in the Diaspora. M. Henze ve R. A.

- Werline (Ed.), *Early Judaism and Its Modern Interpreters* içinde (2. bs., ss. 69-91). Atlanta: SBL Press.
- Güç, A. (2005). *Dinlerde Mabet ve İbadet* (2. bs.). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Gül, M. (2016). Selahaddin Eyyubi. *Yeni Türkiye*, 22(83), 105-122.
- Gülsoy, U. (1999). İslahat Fermanı. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gürbüz, A. (2017). İsrail Devleti'nin Kurulma Süreci ve Türkiye'nin İsrail'i Tanıması. XI. *Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı ve Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu/Sanat Etkinlikleri* içinde (ss. 231-238).
- Hacker, J. R. (1982). Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Attitudes toward the Ottomans during the Fifteenth Century. B. Braude (Ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde (ss. 99-108). New York: Lynne Rienner Publishers.
- Halpern, B. (2007). David. *Encyclopaedia Judaica*. Detroit: Keter Publishing House.
- Hamidullah, M. (2003). *İslam Peygamberi*. (S. Tuğ, Çev.). Ankara: İmaj.
- Hamidullah, M. (2004). *İslam Peygamberi*. (M. Yazgan, Çev.). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Hasanoğlu, E. (2015). Osmanlı Yahudilerinde Milliyetçilik: 1914'e Kadar Siyonizm. *İstem*, 13(26), 59-71.
- Hasanoğlu, E. (2020). Haçlılar Döneminde Kudüs. *Huzuru Bekleyen Şehir: Kudüs* içinde (ss. 91-96). İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları.
- Hatipoğlu, M. S. (1993). *Devlet ve Din*. İstanbul: İslami Araştırmalar.
- Herford, R. T. (1962). *The Pharisees*. Boston: Beacon Press.
- Hirsch, E. G. ve McCurdy, J. F. (2021, 14 Ocak). Israel, People of. *Www.Jewishencyclopedia.com*. 17 Ocak 2021 tarihinde <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/8269-israel-people-of> adresinden erişildi.

- Hirsch, E. G. ve Peters, J. P. (t.y.). Hebrew—Jewishencyclopedia.com. *Jewishencyclopedia*. 28 Aralık 2020 tarihinde <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/7445-hebrew> adresinden erişildi.
- Hollstein, W. (1975). *Filistin Sorunu: Filistin Çatışmasının Sosyal Tarihi*. (C. A. Ertuğ, Çev.). İstanbul: Yücel Yayınları.
- İbn Hişam, E. M. C. A. (1971). *Es Siratü'n Nebeviyye, thk. Mustafa es Sekka vd. , II, 1971, ss. 284-285*. Lübnan.
- İbn Kesir, E.-F. (1994). *El-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*. (M. Keskin, Çev.) (C. II). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Manzur, E.-F. C. M. (1968). *Lisanü'l-Arab* (C. 1-27, C. 12). Beyrut: Daru'l Beyrut.
- Josephus, F. (1927). *The Jewish War*. (M. A. Thackeray, Çev.) (C. 1-I-III). London: The Loeb Classical Library. <https://s3.amazonaws.com/loebolus/L203.pdf> adresinden erişildi.
- Josephus, F. (1998). *The Antiquities of the Jews*. (W. Whiston, Çev.). Nashville: Thomas Nelson Publishers. <https://www.full-textarchive.com/pdfs/The-Antiquities-of-the-Jews.pdf> adresinden erişildi.
- Karaman, M. L. (2009). Siyonizm. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Katar, M. (2016). Yahudilikte Hz. Süleyman. A. H. Eroğlu (Ed.), *Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük* içinde. Ankara: Berikan.
- Kaufmann, F. ve Eisenberg, J. (2000). Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik. M. Aydın (Çev.), *Fin Fenomeni* içinde (3. bs.). Konya: Din Bilimleri Yayınları.
- Kazımcı, Z. (1999). *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Kenanoğlu, M. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (12), 181-206.
- Kerkeslager, A. (2006). Jews in Egypt and Cyrenaica 66-c. 235 CE.

- T. K. Steven (Ed.), *Cambridge History of Judaism* içinde (C. 4, ss. 53-68). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kohler, K. (t.y.). Rabbinical Authority. *Jewish Encyclopedia*. <https://jewishencyclopedia.com/articles/2154-authority-rabbinical> adresinden erişildi.
- Kristianpoller, A. (1948). *Temple in Talmud in Midrash*. Newyork: Isaac Landman.
- Kurt, A. O. (2006). *Babil Sürgünü Sonrası Ezra Önderliğinde Yahudiliğin Yeniden Yapılandırılması*. Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.
- Kurt, A. O. (2010a). Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala. *Milel ve Nihal*, 7(1), 33-59.
- Kurt, A. O. (2010b). Yahudi Modernleşmesinin Ayak Sesleri: Haskala Hareketi. *Eski Yeni*, (17), 104-110.
- Küçük, C. (1998). II. Abdulhamid. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Levine, Lee. I. (1998). *Judaism and Hellenism in Antiquity Conflict and Confluence?* London: University of Washington Press.
- Levy, A. (1992). *The Sephardim in the Ottoman Empire*. Princeton: Darwin Press.
- Lewis, B. (1984). *The Jews of Islam*. New Jersey: Princeton University Press.
- Loewenberg, F. M. (2016). A Synagogue on Har Habayit in the 7th Century: Dream or Historical Fact? *Hakirah, the Flatbush Journal of Jewish Law and Thought*, 21(Summar 2016), 253-262.
- Mann, J. (1920). Responsa of the Babylonian Geonim as a source of Jewish History. *Jewish Quarterly Review*, 10(1), 121-152.
- Matthews, V. H. (1991). *Manners and Customs in the Bible* (7. bs.). Massachusetts: Hendrickson Publishers.
- Max, M. ve Max, A. (1962). *A History of the Jewish People*. Cleveland and Newyork: Meridian Books.
- Maxwell, M. J. ve Hayes, J. H. (1986). *A History of Ancient Israel and Judah*. Philadelphia: The Westminster Press.

- Mein, A. (2001). *Ezekiel and the Ethics of Exile*. New York: Oxford Univ. Press.
- Nicolle, D. (1994). *Yarmuk 636 A.D.: The Muslim Conquest of Syria*. Oxford: Osprey Publishing.
- Öke, M. K. (2002). *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*. İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Polat, Z. (2015). Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs Haçlı Krallığıyla Yaptığı 581/1185 Yılı Antlaşması. *Journal of Islamicjerusalem Studies*, 15, 47-68.
- Pringle, R. D. (2002). Haçlı Krallığı Döneminde Filistin'de Hıristiyan Nüfus: Kiliselerin Tanıklığı. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (3), 101-114.
- Richard, G. ve Bloch, H. (2007). Hasmoneans. *Encyclopaedia Judaica*. Detroit: Keter Publishing House. <https://jewishencyclopedia.com/articles/7319-hasmoneans> adresinden erişildi.
- Rosenthal, H. ve Dubnow, S. M. (2007). Hasidim. *Jewish Encyclopedia*. Detroit: Keter Publishing House. <https://jewishencyclopedia.com/articles/4192-chabad> adresinden erişildi.
- Rosenthal, H. ve Wiernik, P. (2007). Haskalah. *Jewish Encyclopedia*. Detroit: Keter Publishing House. <https://jewishencyclopedia.com/articles/7318-haskalah> adresinden erişildi.
- Sack, R. H. (1991). *Images of Nebuchadnezzar*. London: Susquehanna University Press.
- Said, E. (1985). *Filistin Sorunu*. (A. Alatlı, Çev.). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Sarna, N. M. ve Sperling, S. D. (2007). The Patriarchs. *Encyclopaedia Judaica*. Detroit: Keter Publishing House.
- Schama, S. (2015). *Yahudilerin Tarihi: MÖ. 1000-MS. 1492*. (L. Tonguç Basmacı, Çev.). Alfa.
- Schiffman, H. L. (2005). *The Making of the Mishnah and the Talmud*. New York: Yeshiva University.
- Schwartz, B. J. (1997). Holocaust. (R. J. Zwi Werblowsky, Ed.) *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*. New York: Oxford University Press.

- Seeman, C. (2020). Jewish History from Alexander to Hadrian. M. Henze ve R. A. Werline (Ed.), *Early Judaism and Its Modern Interpreters* içinde (2. bs., ss. 21-44). Atlanta: SBL Press.
- Sevilla Sharon, M. (1981). *İsrail Ulusunun Tarihi*. Kudüs: Yahudi Cemaatleri Dairesi.
- Sevim, A. (1991). Atsız b. Uvak. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25 Kasım 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/atsiz-b-uvak> adresinden erişildi.
- Shaw, S. J. (1991). *The jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*. London: Palgrave Macmillan.
- Shmuelevitz, A. (1984). *The Jews of the Ottoman Empire in the Late 15th and 16th Centuries*. Leiden.
- Sırma, İ. Süreyya. (2015). *İslami Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Sırma, İhsan Süreyya. (1994). Medine Vesikasının Mevsukiyeti ile ilgili Bazı Veriler. *Bilgi ve Hikmet*, (5), 46-54.
- Sinanoglu, M. (2001). Karâîlik. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Singer, I. ve de Haas, J. (2007). Theodor Herzl. *Jewish Encyclopedia*. Detroit: Keter Publishing House. <https://jewishencyclopedia.com/articles/7640-herzl-theodor> adresinden erişildi.
- Smith-Christopher, D. (1997). Reassessing the Historical and Sociological Impact of the Babylonian Exile (597/587–539). J. M. Scott (Ed.), *Exile: Old Testament, Jewish, Christian Conceptions* içinde (ss. 7-36). Leiden, New York, Köln: Brill.
- Sourdel, D. ve Dursun, D. (1992). *İslam. İletişim Yayınları*.
- Spence-Jones, H. D. M. (1911). *The Early Christians in Rome*. New-York: John Lane Comp.
- Stefon, M. (Ed.). (2012). *Judaism: History, Belief, and Practice*. New York: Britannica Educational Pub.
- Stein, W. (1948). Exile, Babylonian. (I. Landman, Ed.) *The Universal Jewish Encyclopedia*. Universal Jewish Encyclopedia Company.
- Şarhon, K. G. (2005). Osmanlı'dan Günümüze İstanbul'da Yahu-

- dilerin Dini Hayatı. *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. İstanbul: İBB Kçltür A.Ş.
- Şeşen, R. (1998). Hittin Savaşı. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Şeşen, R. (2009). Selâhaddîn Eyyübî. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları.
- Şişman, C. (2008). Sabatay Sevi. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (1999). İktisat Sistemi. *Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti* içinde. İstanbul: Yeni Şafak.
- Taberi, M. b. C. et-. (1996). *Taberi Tefsiri* (C. 1-1-9, C. 1). İstanbul: Hisar Yayınevi.
- Thompson, T. L. (1998). The Exile in History and Myth: A Response to Hans Barstad. L. L. Grabbe (Ed.), *Leading Captivity Captive/The Exile as History and Ideology* içinde (ss. 101-118). England: Sheffield Academic Press.
- Tomar, C. (2020). Memlûkler Döneminde Kudüs. *Huzuru Bekleyen Şehir, Kudüs* içinde (ss. 107-112). İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları.
- Tritton, A. S. (1930). *The Caliphs And Their Non-Muslim Subjects: A Critical Study of the Covenant of 'Umar*. London: Oxford University Prees.
- Üstün, C. (2018). Selahaddin Eyyübî ve Kudüs'ün Fethi. *Yeni Fikir*, 9(21), 72-85.
- Vakıdi, E. A. M. b. Ö. el-. (1984). *Kitabü'I-Meğazi* (C. I). Beyrut.
- Yaman, A. (2015). Yahudilerin Osmanlı Millet Sistemi İçindeki Yeri ve Hukukî Konumları (Aile Hukuku Özelinde Bir Değerlendirme). *Diyanet İlmi Dergi*, 51(2), 11-35.
- Yiğit, İ. (1995). Emevîler. *DİA*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Yiğitoğlu, M. (2011a). *Yahudilikte Tanrının Yeri (Semâvî Mâbed)*. İstanbul: Bayem Ajans.
- Yiğitoğlu, M. (2011b). Babil Esaretinden Miladi İlk Yıllara Yahudiler, (13-14), 229-234-234.

- Yiğitoğlu, M. (2013). Osmanlı İmparatorluğu'nda İslami Perspektifin Gayrimüslimlere Etkisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, II(4), 21-38-38.
- Yiğitoğlu, M. (2015). *Dinlerde Dua, Sunu ve Sunaklar*. İstanbul: Kitabı Yayınları.
- Yiğitoğlu, M. (2017a). Yahudilerin Tapınak Siyaseti ve Semavi Mâbed. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 43-52.
- Yiğitoğlu, M. (2017b). Hz. Ömer'in Kudüs'ü Fethinden Sonra İzlediği Tapınak Dağı Politikası. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, I(2), 135-142-142.
- Yiğitoğlu, M. ve Göregen, M. (2018). Economic and Commercial Relations of the Prophet Muhammad with the Jews. *Afro Eurasian Studies Journal*, 7(2), 236-253.

